УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

4 (104). Рік XXVI

1989

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК — THE UKRAINIAN HISTORIAN

Журнал Українського Історичного Товариства — *Journal of The Ukrainian Historical Association*

Видає Українське Історичне Товариство

Статті з цього журналу індексуються в *Historical Abstracts, America: History and Life* і *Bibliography of Slavic and East European Studies.*

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

Під загальною редакцією
ЛЮБОМИРА ВИНАРА

Число 4 (104) 1989 Том 26

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК | THE UKRAINIAN HISTORIAN

Видає:
Українське Історичне Товариство

Published by
The Ukrainian Historical Association

Усі матеріяли до Редакції просимо надсилати в двох примірниках на адресу:

"The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

або

"The Ukrainian Historian"
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2
Canada

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 25 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

The Editors are not responsible for statements either of fact or opinion made by contributors.

Articles appearing in this Journal are abstracted and/or indexed in *Historical Abstracts, America: History and Life, Bibliography of Slavic and East European Studies,* and *MLA International Bibliography.*

ISSN: 0041-6061

ЗМІСТ

МАЗЕПОЗНАВСТВО

Олександер Оглоблин: Гетьман Іван Мазепа і Москва 7
Т. Мацьків: Як була вирішена битва під Полтавою? 17

З НАГОДИ ЮВІЛЕЮ ПРОФ. ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

Олександер Домбровський: Олександер Оглоблин і Українське Історичне Товариство 30
Василь Омельченко: Проф. д-р Олександер Оглоблин: життя й діяльність........................38
Любомир Винар: Олександер Оглоблин, як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби 44

ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО

Юрій Бойко: Шевченкова національно-революційна концепція та Шевченкове застосування її 50

ГРУШЕВСЬКІЯНА

Михайло Грушевський: Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства 60

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ

Роман Сербин: Протест робітників проти вивозу збіжжя закордон підчас першого голоду в Україні, 1921-1923 69

УСТАНОВЧИЙ З'ЇЗД НАРОДНЬОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ

Михайло Брайчевський: Думки про розвиток української державности.....76

СПОГАДИ

Ярослав Рудницький: Михайло Антонович 82
Микола Василенко: Моє життя........................90

ДИСКУСІЯ

Юрій Книш: Українське середньовіччя в совєтській історіографії доби М. Ґорбачева 95

IN MEMORIAM

Володимир Жила: Президент Микола Андрійович Лівицький 99

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 25-ліття «Українського Історика» 103
Ювілейна наукова конференція (90-ліття Ол. Оглоблина) 107
80-річчя Юрія Бойка 108
Академічна комісія для вивчення діяльности і творчости
М. Грушевського 108
Повернути народові спадщину М.С. Грушевського 109
Зауваги до видавничого плану Археографічної комісії 111
У Львові відновлено діяльність НТШ 111
Міжнародна Асоціяція Україністів
Мовознавець В. Русанівський очолив МАУ 112
Осередок досліджень історії України 114
Від Редакції «Українського Історика» 115

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ 117

НАШІ АВТОРИ 120

CONTENTS

Hetman Ivan Mazepa and Moscow, *by Olexander Ohloblyn* 7

How the Battle of Poltava was Decided, *by T. Mackiw* 17

Olexander Ohloblyn and the Ukrainian Historical Association,
by O. Dombrowsky 30

Professor Olexander Ohloblyn: His Life and Activity, *by W. Omelchenko* 38

Olexander Ohloblyn's Studies on Hetman Ivan Mazepa and His Era,
by Lubomyr Wynar 44

Shevchenko's National-Revolutionary Conception, *by Yurii Boiko* 50

The Development of Ukrainian Studies in the 19th Century,
by Mykhailo Hrushevsky 60

Workers' Protest against the Export of Grain during the First Famine
in Ukraine, 1921-1923, *by Roman Serbyn* 69

The Historical Development of Ukrainian Statehood, *by M. Braichevsky* 76

Mychailo Antonovych, *by Yaroslav Rudnytsky* 82

My Life: Memoirs, *by Mykola Vasylenko* 90

Ukrainian Medieval Age in Soviet Historiography during Gorbachev's Era,
by George Knysh 95

President Mykola A. Livytsky, *by V. Zhyla* 99

CHRONICLE 103

BOOKS RECEIVED 117

AUTHORS 120

Мазепознавство

Олександер Оглоблин

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА І МОСКВА*

ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

Мазепинська доба в історії України ставить перед дослідником низку проблем, які охоплюють різні ділянки українського національного життя — політичну (й військово-політичну), економічну (й суспільно-економічну), церковну, культурну-ширше духову — в аспекті внутрішнього або зовнішнього українського світу.

Всі ці ділянки важливі для історичної науки і всі проблеми Мазепинської доби — більшого чи меншого маштабу — цікаві для її дослідника. Але всеж є одна проблема — найцікавіша, бо мазепинська історіографія цікавилася нею чи не найбільше, яку ми можемо сформувати так: Мазепа і Москва.

Ця стисла формула проте має дуже складний і різноманітний зміст, визначений і історією українсько-московських і московсько-українських взаємин; і тогочасною політикою — українською, московською, польською, кримо-турецькою і світовою; і потужною культурною експансією України на теренах Московської імперії; і економічними зв'язками між країнами Східньої Европи; і врешті, особистим впливом проводарів тогочасної України й Московщини — гетьмана Івана Мазепи й царя Петра І.

Чи будемо на цей складний процес дивитися, кажучи словами М. Максимовича, з Київської Свято-Андріівської гори, чи з московського Кремля, чи в аспекті цілої Східньої Европи, однаково — перед духовим зором історика буде два головні чинники тогочасних подій на Сході Европи: гетьман України Іван Мазепа — і Москва, як втілення і символ Московської Імперії й московського (російського) імперіялізму.

---

* *Від редакції*: Наприкінці 1950-х років проф. Олександер Оглоблин декілька разів виступав з доповідями на тему І. Мазепа і Москва, зокрема в 1959 році з приводу 250-их роковин бою під Полтавою. Тут подаємо недруковану його доповідь н.т. «Гетьман Іван Мазепа і Москва», беручи як базу цикл його лекцій на форумі Українського Народнього Університету в Нью-Йорку і його доповідь на засіданні в Українській Вільній Академії Наук у Нью-Йорку. Звичайно, цю статтю-доповідь значно поширює монографія О. Оглоблина, *Гетьман Іван Мазепа та його доба.* Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1960, 408 стор. (*Записки НТШ,* том 170).

Гетьман Іван Мазепа
(Портрет гетьмана знаходиться в королівському замку
в Marcefeld-Sodermanland)

УКРАЇНА

В основі українсько-московського конфлікту й розриву Мазепи з Москвою лежала давня суперечність українських і московських державних інтересів і відповідних концепцій у змаганні за панування на Сході Европи. Українська державницька думка XVII-XVIII ст. так само як і українська політика супроти Москви від Переяславу до Конотопу, завжди стояла на позиціях української самостійности й тяглости української національно-державної традиції. Козацько-гетьманська держава мислилася, як законний — і єдиний — спадкоємець стародавньої княжої України-Руси — насамперед на землях, заселених українським (руським) народом.

Перемога національно-визвольної революції Хмельницького скріпила цю традицію і втілила її в реальне життя тогочасної України. Політичні і культурні успіхи нової української держави, що знов стала поважним чинником на Сході Европи в добу Мазепи, природно, викликали піднесення національної гордости, одним з виявів якої було відродження старої української ідеї Києва, як «Другого Єрусалиму».

Ця ідея мала давнє коріння й довгу історію, яка ще чекає на свого дослідника. Вона з'являється в Києві, в часи Сагайдачного. Її формулюють і пропаґують Іов Борецький та Ісайя Копинський; вона прийнята і в Печерському Атенеї Петра Могили. З великим блиском виступає вона в часи Хмельниччини (різні варіянти її в промовах і листах Сильвестра Косова, Теодосія Василевича, Максима-Методія Филимоновича, Павла Тетері тощо).

В часи Мазепи вона набуває особливої популярности. Запоріжжя — кошовий отаман Василь Кузьменко в листі до Мазепи 26.II.1693 р.:

«истинну рекши, именно во втором Іерусалимѣ, в богоспасаемом градѣ Кіевѣ».

Леонтій Боболинський вносить її разом з посланням І. Копинського до Я. Вишневецького (в Густинському літопису) до свого «Лѣтописца» 1699 р. А з особливою силою і новим політичним звучанням виступає вона в творах Теофана Прокоповича, головне в його «Володимирі» і в казаннях 1705-1706 рр.: Київ, що його

«всі християни одностайно називають другим Єрусалимом і Новим Сіоном».

Слушно каже проф. Ю. В. Шевельов, що в цих творах Т. Прокоповича ідея Другого Єрусалиму-Києва стає такою ж типовою для української національно-політичної свідомости, як ідея Третього Риму — Москви — для свідомости московської.

Не втрачаючи свого традиційного антиримського (колись і антигрецького), а властиво антипольського наставлення, українська ідея Другого Єрусалиму вістрям своїм повертається проти московського III Риму й стає важливою ідейно-політичною зброєю Мазепинської України в її змаганні з Москвою.

МОСКВА

По другому боці східньоевропейського змагу була Москва — московська держава — московське Царство, яке, починаючи з кінця XV століття поволі перетворювалось на московську імперію.

Московські царі з династії Рюриковичів вважали себе за законних спадкоємців київської княжої династії — й ці династичні права й претенсії, разом з московським царським титулом, перейняла на себе нова московська династія Романових. Переяславська угода 1654 року створила леґальний претекст для цих претенсій московських царів на київську спадщину. Московська теорія (XVI ст.) Третього Риму ідея єдиного й останнього православного царства на землі стала ідейною зброєю московського імперіялізму і в його наступі на Українську козацьку державу. Військо-

вий союз, укладений Б. Хмельницьким з московським царем 1654 року, Москва, протягом наступних десятиліть, поволі перетворила на військово-політичний союз України з Московським царством.

На зміну Переяславу I 1654 року приходить Переяслав II 1659 року, і все ж навіть у праві, в державній практиці й свідомості Москви — Українська Держава — «Малороссійское Государство», раз-у-раз попадаючи під політичний тиск Москви, продовжує існувати і далі, московський цар був царем і государем і «Малої Росії» — «государь и оборонитель Малоросійського краю», як називав себе Петро I у 1709 році, під час українсько-московської війни. Такий був стан за гетьманування Івана Мазепи й царювання Петра I.

СУПЕРЕЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО Й МОСКОВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Українська держава існувала тоді як держава під владою Війська Запорозького, і саме тому Гетьман Війська Запорозького був і вважався головою і володарем Української держави. Зрештою, це була головна і єдино надійна ознака державно-правного статусу України. Але це створювало небезпечну подвійність:

1) Московський цар був царем України («Малої Росії»),

2) Московська держава, очолена царем, що був водночас царем України («Малої Росії») — і Україна, як держава Війська Запорізького, очолена гетьманом цього війська.

Все залежало від реального співвідношення сил — в їх історичному розвиткові.

МОСКВА ПРОБУЄ ЗАПЕРЕЧУВАТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВНИЙ СТАТУС УКРАЇНИ

Після обрання Мазепи на Гетьмана, Москва зробила першу спробу леґально — шляхом міжнародньо-правної угоди — заперечити державний суверенітет України. Це був славетний XIX пакт Коломацької угоди 1687 року. Ця спроба зазнала поразки, великою мірою завдяки політиці Мазепи щодо Москви — зокрема в 1690-х роках, у перший період його гетьманування. 1702 р. запорожці казали, що «Государство Московское давно желает и на то способов ищет», щоб «всі малороссійскіе украинные люди» були «Москвѣ невольниками».

Можна думати, що це антиукраїнське вістря Коломацької угоди було дещо притуплене московським палацовим переворотом 1689 року, коли новий уряд Петра I, заінтересований у підтримці з боку українського уряду й гетьмана Мазепи, погодився на деякі зміни й полегшення в Коломацькій угоді.

Будь-що-будь, у 1690-х рр. Україна повністю зберігає всі свої державні права — і в сфері військовій, і в сферах адміністрації, судівництва, економіки тощо.

Українське військо — козацьке і, звичайно, охотницьке виступає, як

окрема, підлегла тільки українській владі, збройна сила. Московське військо не вступає на Україну без заклику з боку українського уряду або без погодження з ним. І навіть під час спільних походів українське й московське війська зберігають своє окреме командування.

Так само московська військова влада (навіть у Києві) не втручається офіційно у справи українського уряду та місцевої адміністрації й суду.

Можна сказати, що майже до початку XVIII століття не було змін у цій політиці московського уряду на Україні, наслідком чого зберігалася певна рівновага у взаємовідносинах українського та російського урядів. Звичайно, бували різні надужиття й льокальні інциденти. Інша справа, що московський політичний вплив на Україну тривав і далі — і кращі, свідоміші елементи української громадськости це добре розуміли. Але зовні могло здаватися і справді таки здавалося, що провідником московської політики на Україні був самий український уряд і особисто гетьман Мазепа.

* * *

Немає більш зненавидженого Москвою імення в цілій історії московсько-українських взаємин, як імення гетьмана Мазепи. 1708 р. Москва видала смертний присуд на тоді ще живого гетьмана Мазепу, але могла виконати його лише над фіґурою його, бо сам Мазепа був тоді поза межами московського впливу. Тоді ж московський уряд наказав українській православній церкві виголосити церковну клятву на Мазепу. Над пам'яттю померлого гетьмана Петро I встановив орден Юди.

Протягом цілого XVIII і XIX ст. московський уряд наказав у церквах проклинати Мазепу (до 1905 р.). Проклинали ім'я того, хто ті самі церкви колись так ретельно будував. І навіть у тих самих церквах, які Мазепа будував.

Мазепинців, як московський уряд називав послідовників Івана Мазепи, переслідували і в XVIII, і в XIX, і в XX століттях. Мазепинство в московській мові стало символом українства. І тому українство не вірікається його імення, хоч воно, може, й не цілком точно передає зміст новітнього українства. Навіть у часи після революції 1917 р. мазепинство в московському розумінні цього слова набрало ще актуальнішого значення.

Ворожість червоної і білої Москви до мазепинства і тим самим до гетьмана Івана Мазепи ще зросла, тай зростає далі. В 1950 р. у виданні Всесоюзної Академії Наук «Исторические записки» молодий російський історик одесит Венямін Шутой надрукував статтю під назвою «Измена Мазепи», де повторив у ще брутальнішій формі всі ті закиди, обвинувачення, всі ті прокльони, що їх посилав московський царський уряд на адресу великого українського Гетьмана. А тези Центрального Комітету комуністичної партії СССР, присвячені історії України з нагоди 300-ліття Переяславської угоди, також не могли не згадати імення гетьмана Мазепи, як, пробачте мені цю цитату, «подлого предателя, пытавшегося оторвать Украину от России и встановить иноземное иго». Так наче б то московське «иго» для України не було чужоземне. І на еміґрації, зокрема в Німеччині, де доводилося, хоч рідко, стикатися нашим людям з москов-

ськими еміґрантами, і старими, й новими, по таборах, як мені переказувано, то чулося замість слово «українці», часто «мазепинці», «сепаратисти».

Ми можемо тільки визнати щирість й одвертість нашого історичного ворога. Він не тільки прокляв Мазепу, але й сказав нам ясно, за що він його прокляв. А прокляв він його за те, що Мазепа хотів визволити Україну від московської влади, хотів зробити її незалежною українською державою і для того мусів розірвати ті стосунки, які перед тим в'язали Україну з Москвою.

Як же українська історіографія поставилася до Мазепи? Треба визнати, що постать гетьмана Мазепи в українській історіографії і в давній, і навіть в сучасній ще не є визначена так, як належало б. Костомаров, правда, в пізніших своїх творах писав, що гетьман Мазепа «как историческая личность не бил представителем никакой национальной идеи»; Куліш з властивим йому полемічним запалом називав Мазепу патріярхом зради; Лазаревський вважав, що головною метою Мазепи було віддати Україну знов під владу Польщі й відновити польський шляхетський режим на Україні. Навіть Михайло Грушевський писав, що із становища дійсної історичної правди не дуже заслужено Мазепа попав у ролю клясичного представника українського ірредентизму. Мазепа в дійсности не був, мовляв, ніяким яскравим репрезентантом українського автономізму. Це саме писав і Драгоманов. Лише Антонович, єдиний мабуть з велетнів старої української історіографії, уважав, що Мазепа це єдиний з поміж діячів XVII віку справжній політик. Він був дуже щирим й гарячим патріотом, але, мовляв, він помилявся у виборі шляху.

Сучасна нам українська історіографія, навіть вільна українська історіографія, про підсовєтську немає чого й говорити, також ще не має належної, правильної оцінки постаті гетьмана Мазепи. Ось наприклад, проф. Андрусяк рішуче заперечує автономістичний характер діяльности гетьмана Мазепи перед 1705 р. У своїй *Історії Козаччини,* виданій у 1948 р. проф. Андрусяк пише:

«Мазепа до 1705 р. щиро вірив у кращу долю України в єдності з Московщиною. Слушно закидали йому запорожці, що його душа в Москві, а на Україні тільки його тіло».

Щойно в 1708/9 рр. пише М. Андрусяк, «Мазепа здобувся на речника українських національних державних інтересів того часу». І це думка не лише М. Андрусяка, але й декого з інших сучасних українських дослідників.

Виникає питання, чи дійсно гетьман Мазепа став речником українських державно-національних інтересів лише в 1705 р.? Отже лише за чотири роки до смерти. Або навіть в 1708/9 р., коли шведи прийшли на Україну. Чи, може, він був ним раніше, і значно раніше цього часу? Відповідь на це питання можуть дати тільки джерела, зокрема документальна біографія Івана Мазепи і студіювання його політичної та державної діяльности.

Кілька даних біографічного характеру. Я подаю їх зараз тому, що як

мені нераз навіть в останній час довелось пересвідчитися, біографія Івана Мазепи ще не розгорнена. Ще й тепер в писаннях наших істориків частогусто повторюються зовсім невірні твердження щодо біографії гетьмана Мазепи перед тим, як він був обраний на гетьмана, отже перед 1687 р. І досі дискусійною є й дата народження Мазепи. З легкої руки покійного академіка Михайла Возняка, більшість українських істориків приймає тепер, що гетьман Мазепа народився в 1632 році, бо є вказівки на таку дату, але, на мою думку, вказівки непевні, з других рук взяті, не з оригінальних документів, а з переказів тих документів, зроблених в XIX ст. і то не фахівцями-істориками.

Я гадаю, що дата народження гетьмана Мазепи встановлюється цілком безсумнівно людиною, яка дуже добре знала те, а саме наступником Мазепи, гетьманом Пилипом Орликом. Пилип Орлик, в одному із своїх листів 1741 р. пише: «Мені тепер 70 літ, стільки, скільки мав небіжчик гетьман Мазепа в Бендерах». Ми знаємо добре, що гетьман Мазепа був в Бендерах 1709 р., і тоді йому було 70 літ, отже народився він 1639 р.

Дуже мало відома його молодість. Тут багато неясних, навіть фантастичних оповідань про те, як вона пройшла. Дослідники приділюють увагу різним оповіданням про те, як Мазепа захоплювався багатьма, навіть чужими жінками, й на цьому ґрунті мав великі прикрості. Це все дуже поетичне, романтичне, але немає, або майже не має документальних даних, які б це могли ствердити.

Досконало відомо тільки те, що народився він в старій українській шляхетській родині Білоцерківського повіту, в родовому селі Мазепинцях, а батько його Адам Степан Мазепа був Білоцерківським міським, або, як тоді казали, городовим отаманом і як такий згадується в 1654 р., коли він брав участь в делеґації української покозаченої шляхти до московського посла, боярина Бутурліна, у Переяславі: він наче б присягнув Москві в Білій Церкві того ж року, але, очевидно, Степан Адам Мазепа не був прихильником Москви, бо в 1658 р. він був одним з активних діячів Гадяцької унії, яка встановлювала Велике Князівство Руське, як рівноправну частину триєдиної федеративної Речипосполитої, що складалася з Корони Польської, Великого Князівства Литовського й Великого Князівства Руського. Отже Степан Адам Мазепа був прихильником гетьмана Виговського і, можна сказати, належав до польської орієнтації.

Мати Івана Мазепи, Марина Мокієвська, також з білоцерківської української шляхти, була освіченою жінкою, ми маємо збережені до цього часу її автографи, мовою польською й мовою українською писані. По смерти свого чоловіка вона записалася членкинею до Луцького Хрестовоздвиженського Брацтва, а незабаром приймає чернецтво і стає згодом ігуменею Київо-Вознесенського жіночого манастиря, який був коло Київо-Печерської Лаври.

Молодий Іван Мазепа вчився з початку в Київо-Могилянській Колеґії, далі продовжуючи своє навчання філософії (вчився в єзуїтській Колеґії у Варшаві), а десь 1658 р. виїхав за кордон для завершення своєї освіти й набуття дипломатичного досвіду. Коли він повернувся з закордону, це було десь наприкінці 1659 р., король Ян Казімір робить його своїм по-

коєвим дворянином. Отже він був, так би мовити, камерюнкером при королівському польському дворі.

Дослідники сперечаються, чи це було при дворі Яна Казіміра, чи королеви Марії Людвики, але зрештою це не має великого значення. Його батько в 1662 р. дістає звання Чернігівського підчашого. В 1663 р. Іван Мазепа, як покоєвий дворянин короля, бере участь у поході Яна Казіміра на Лівобережну Україну, але вже під час походу, як оповідає Козацький Літописець пожеґнав короля, подякував йому за ласку й оселився в маєтку свого батька в Мазепинцях, очевидно, допомагаючи йому в його господарчих справах, бо батько був уже старий і справді, в 1665 р. помер.

Мазепа не перестав бути близькою людиною до королівського двору, і в тому ж 1665 році, король передає звання Чернігівського підчашого, яке звільнилося після смерти батька, Іванові Мазепі.

Як королівський покоєвий дворянин, Мазепа, виконує низку досить важливих і делікатних дипломатичних доручень короля. В 1659 р. він їде з дипломатичною місією до гетьмана Виговського, в 1660 р. до нового гетьмана Юрія Хмельницького, а в 1663 р. до гетьмана Павла Тетері. Отже він виконує досить відповідальні дипломатичні доручення, що вказує на те значення, яким він користувався при польському королівському дворі. Ця служба, польська служба Мазепи, властиво двірська служба, а не політична скінчилася в 1669 р., коли гетьман Петро Дорошенко, після Корсунської Ради, де вирішено було шукати союзу з Туреччиною, звернувся з закликом до всіх українських патріотів приєднатися до нього й піддержати його політичну акцію.

В кінці 1669 р. Мазепа з'являється в Чигирині і стає одним з найближчих людей Дорошенка. В науковій літературі є чимало плутанини, що до урядових позицій, які займав Мазепа при дворі Дорошенка. Дехто пише, що він був генеральним писарем у Дорошенка, і це, дуже часто повторюється. Інші кажуть, що він був генеральним осаулом.

Перше твердження цілковито помилкове, бо сам Дорошенко спростовував це. Він вказував, що Мазепа ніколи не був генеральним писарем. І справді з 1669 по 1676 р. генеральним писарем у Дорошенка був не Мазепа, а Михайло Вуяхевич. Чи був він генеральним осаулом, важко сказати, бо уряд генерального осаула не був урядом сталим, так би мовити, з окресленими функціями. Генеральний осаул був властиво генеральним адьютантом гетьмана й виконував ті, чи інші його доручення. Можливо, що генеральним осаулом він і був. Але єдина урядова посада, про яку ми знаємо про Мазепу при дворі гетьмана Петра Дорошенка, це те, що він був у нього ротмістром корогви надворної, отже був начальником гетьманської ґвардії, що вказує безумовно на його особисту близкість до Дорошенка і на повне довір'я, яким він у Дорошенка користувався. Можна думати, що він цілковито поділяв і політичну орієнтацію Дорошенка, зокрема його орієнтацію в міжнародній політиці на Туреччину.

Нераз Дорошенко посилає Мазепу з важливими дипломатичними дорученнями до Криму, на Запоріжжя, до Лівобережного гетьмана Івана Самойловича. І ще, як представник Дорошенка, Мазепа знайомиться з Самойловичем і московським воєводою на Україні князем Ромодановським,

а в 1674 р. Мазепі сталася досить небезпечна пригода, яка врешті вирішила його дальшу долю. Дорошенко післав його на чолі посольства до Криму й Туреччини, додавши йому татарську ескорту і кілька десятків полонених козаків з Лівобережжя, яких Дорошенко посилав тогочасним звичаєм в подарунок ханові й султанським урядовцям. По дорозі до Криму, коло річки Інгула, на загін Мазепи напав кошовий отаман Запоріжжя Сірко і коли довідався, що це за посольство, мусів вирішити долю Мазепи.

Запорожці були дуже злі на Мазепу й хотіли його вбити. Але Сірко, як оповідає Величко в своєму Літописі, особисто його врятував. Величко передає навіть напівлегендарне оповідання, що Сірко сказав своїм запорожцям «не вбивайте цю людину, бо може колись вона ще багато добра для нашої батьківщини зробить», чи так воно було, чи ні, але в кожному разі запорожці не вбили Мазепу, а переслали його на лівий беріг Дніпра до Самойловича, який Мазепу вже знав раніше

У Самойловича Мазепа дістає якнайкраще прийняття. Самойлович робить його гетьманським дворянином. Тоді Самойлович робив собі гетьманський двір на зразок польського королівського двору; він призначає Мазепу керівником виховання своїх дітей — гетьманичів. Дехто з дослідників ще й тепер сумнівається, як то так, таку визначну людину, як Мазепа Самойлович призначив на вчителя своїх дітей. Тут є велике непорозуміння, через те, що не простого вчителя, призначив Самойлович Мазепу, а на керманича виховання своїх дітей, а там був цілий штаб тих учителів. Отже він мав довір'я Самойловича не тільки урядове, але й особисте, родинне, так би мовити.

Московський уряд, коли довідався про те, що Мазепа вже перебуває в сфері московського впливу, негайно, ледве місяць минув з того часу, як він був привезений до Батурина, зажадав його видачі Москві. І Самойлович мусів післати Мазепу до Москви, але просив московський уряд не робити Мазепі жодної кривди за його службу в Дорошенка й якнайскорше його повернути на Україну, бо ця людина дуже потрібна для нього, Самойловича.

Мазепа приїхав до Москви. І сталося так, що навіть клопотання Самойловича було непотрібне, через те, що Мазепа дістав якнайліпше прийняття в Москві і справив якнайкраще враження в московських урядових колах та зав'язав собі там досить поважні знайомства, які потім придалися йому в його політичній акції, аж до кінця гетьманування.

Він дістав велике государеве жалування і скоро був повернутий до Батурина, де став одним з найближчих людей Самойловича і безумовно одним з радників його державної політики. Треба сказати, що в нашій історіографії тільки в останні два десятиліття постать Самойловича стає яснішою. Вже тепер ми не можемо погодитися з оцінкою Шевченка, який колись у своєму чудовому «Іржавці» називав Самойловича дурним гетьманом; «дурний попович, дурний Самойлович». Маємо досить документальних даних про те, що Самойлович добре репрезентував інтереси української Козацької Держави обстоював їх супроти Москви й супроти Польщі й досить уміло кермував українським державним кораблем, щоб провести його крізь всі ті бурі й небезпеки, які загрожували тоді українській

Козацькій Державі зі всіх боків. І в питаннях державного інтересу України, Самойлович, особливо в другий період свого гетьманування, був людиною, яка не йшла на компроміси, за що врешті і був позбавлений гетьманської булави.

Я думаю, що великою мірою тут позначився вплив Мазепи, який з 1674 р. до 1687 р. був головним дорадником Самойловича. А Самойлович став гетьманом щойно в 1672 р. Отже майже все гетьманування Самойловича пов'язане з його співпрацею з Мазепою.

(Продовження в наступному числі)

Т. Мацьків

ЯК БУЛА ВИРІШЕНА БИТВА ПІД ПОЛТАВОЮ?

Уже за варяг, Балтійське море було важливою морською дорогою для всієї Північної і Східної Европи. Особливо в 16-ому ст. зросла вагомість цієї морської дороги, коли центр торгівлі перенісся зі Середземного моря на Північ. В 17-ому ст. Швеція — одна з найсильніших балтійських країн не тільки, що виключно контролювала Балтійське море, але опанувала Прибалтику, що викликало опір її противників — Бранденбурґії, Данії, Польщі і Росії та Великих морських держав, тобто Англії, Голляндії та Франції. Прибалтійські держави чекали тільки нагоди, щоб ударити на Швецію і відібрати нею загарбані землі над Балтійським морем. Саме, коли на шведському троні засів вісімнадцятирічний король Карло XII (народжений 1682 р.), данський король Фрідріх IV, польський король Август II та російський цар Петро І в осени 1699 р. уклали дефензивно-офензивну угоду, щоб на весні 1700 р. заатакувати Швецію. Так почалася Велика Північна війна, 1700-1721.

На початку 18-го ст. міжнародне становище в Европі було виразно вигідне для анти-шведської коаліції. Австрія, Франція, Англія та Голляндія приготовлялися до т. зв. Еспанської Війни за право спадщини (1701-1713) і через це не могли активно вмішуватися в боротьбу за Прибалтику зі Швецією. Користаючи з такого корисного положення в Европі, данський король увійшов у Гольштайн, що був тоді союзником Швеції, а Август II у Ліфляндію, де розпочав облогу Риги. Цар тоді ще воював з Туреччиною, нетерпеливо чекаючи на мир, який був підписаний у липні 1700 р. Маючи вільну руку, цар почав концентрувати своє військо на шведському кордоні. Урочисто запевняючи шведського короля про свої мирні наміри супроти нього, цар пішов війною на Швецію 9 серпня 1700 р., не знаючи того, що 8 серпня того ж року, Карло XII примусив данського короля підписати мирний договір у Травенделі, на основі якого Данія відмовилася від військового союзу з польським королем і царем. Московська армія перейшла кордон і почала облогу шведської фортеці Нарви, але Карло XII з 8.000 шведами несподівано вночі 20 листопада 1700 р. напав на 30.000-тисячну російську армію, повністю розбив її, і думаючи, що справа з царем, який день перед тим виїхав до Новгороду, покінчена, вирушив проти Августа II, який в його очах був небезпечніший і сильніший як цар.

Карло XII розбив у 1701 р. саксонсько-польське військо під Ригою, зайняв Курляндію, а слідом за тим у 1702 р. майже всю Литву і велику частину Польщі включаючи Варшаву. У тому ж самому році він розгро-

мив польсько-саксонське військо під Кишином і увійшов до Кракова. Шведський король «застряг» у Польщі (1701-1705), даючи цареві можливість реорганізувати армію, яка згодом завдавала шведам значні втрати. В 1705 р. цар здобув Курляндію і Литву та сконцентрував своє військо в Ґродні. Одначе шведський король скорим наступом на Ґродно, примусив царя відтупити до Києва, сам же король повернув на Захід і у вересні 1706 р. зайняв Саксонію та приневолив Августа II підписати 13 вересня 1706 р. договір в Альтранштадті (недалеко Ляйпціґу). Згідно з тим договором, Август II зрікся польського престола на користь Станіслава Лєщинського, відмовився від антишведської коаліції та зобов'язався заплатити Швеції велику контрибуцію. Після підписання мирного договору, становище шведського короля було настільки потужне, що німецький історик Отто Гайнтц мав повну підставу твердити, що «... видавалось неначе король Карло держав судьбу континенту в своїх руках».[1]

Тепер дорога на Схід була відкрита. Одначе цар за всяку ціну хотів уникнути військової конфронтації із шведським королем, який мав в Европі славу непереможного, і старався через чужих посередників, як напр. через надзвичайного французького посла у Стокгольмі, генерала Жана В. Безенваля та угорського князя Ференці Ракочі укласти мирний договір зі шведським королем.[2] Та Карло XII не був схильний до дипломатичних переговорів, які він часто без кінця протягав,[3] але хотів вирішити війну з царем з позиції сили, цебто побити царя і самому подиктувати умови миру у Москві. Ще 24 лютого 1707 р. на пропозицію австрійського дипломата Ф. Л. Цінцендорфа у справі миру, шведський перший міністер і дорадник Карла XII, граф К. Піпер сказав, що коли б цар навіть віддав усе, що було перед війною у шведів, включно з «сатісфакціями», то це не було б вистачальним для безпеки Швеції у майбутньому. Найголовніше і найважливіше для шведської корони — знищення московської армії, яка зміцнилася завдяки чужоземній дисципліні і з часом може бути небезпечною не лише для Швеції, але й для сусідніх з нею країн. З уваги на це, «мир не може бути ніде укладений вигідніше і певніше, як у самій Москві».[4]

Щоправда, цар далі робив старання замиритися із шведським королем. У тій цілі до Лондону виїхав у травні 1707 р. один з найздібніших російських дипломатів того часу, А. А. Матвєєв для переговорів з англійським урядом, а П. П. Шафіров з герцогом Джоном Ч. Мальбором.[5] Одначе всі ці спроби не увінчалися успіхом. Шведський король поставив собі за ціль знищення російської імперії, усунення Петра I, а на його

---

[1] O. Heintz, König Karl XII von Schweden (Berlin: Walter de Gruyter & Co, 1958) Vol. I, p. 162, ("... König Karl schien damals das Schicksal des Kontinents in seiner schwergewohnten Hand zu halten.")

[2] *Письма и бумаги Петра Великого* (Ст. Петербург, 1907), т. V, стор. 60, 420-I, (у дальшому «Письма и бумаги»).

[3] Haintz, op. cit., Vol. I, p. 48.

[4] Haintz, op. cit., Vol. I, p. 212.

[5] *Письма и бумаги,* т. V, стор. 60-I. Про місію А. Матвєєва див. цікаву розвідку: G. G. Govorchin, "The Matveev Mission to England," *The New Review,* Vol. XII, No. 3, (1972), pp. 43-59.

місце поставити його сина Алексея, встановлення старої російської аристократії, яка була в опозиції до Петра I, (якого уважала за «антихриста»), та розподіл імперії на окремі князівства. Ще в 1706 р. шведський король припускав, що коли шведська армія зблизиться до Москви, то там спалахне повстання проти царя.[6] Що основною ціллю Карла XII був похід на Москву, свідчить факт, що вже в першій половині 1702 р. він вислав шведських аґентів на Україну з ціллю поробити відповідні приготування.[7] З цього виходить, що білоцерківський полковник Семен Палій мав зв'язки із шведськофільськими колами в Польщі.[8]

У 1708 р. Карло XII розпочав свій давно задуманий похід проти Москви на чолі 35-тисячної армії.[9] Окрім цього до нього мала приєднатися 20-тисячна армія польського короля Станіслава Лещинського з 8-тисячним корпусом шведського генерала Е. Крассау, що тимчасово залишився в Польщі для поборення прихильників Августа II. У Прибалтиці був 16-тисячний корпус генерала А. Левенгаупта, розположений в околиці Риги, 12-тисячний корпус генерала Г. Лібекера в околиці Виборг-Кексгольм, 12 тисяч в інших прибалтійських фортецях, 11 тисяч у шведській Померанії, та в самій Швеції — 20 тисяч війська, що стояло шведському королеві до диспозиції в його плянах у війні з царем. Дальше, Карло XII числив на поміч гетьмана І. Мазепи та кримського хана Девлет Ґірея II, який ще на весні 1708 р. погодився на шведську пропозицію приєднатися до війни проти Москви.[10] До розпорядження царя було в 1708 р. 52 піхотні, 28 кавалерійських, три гренадирські та два гвардейські полки.

Про похід шведського короля на Москву є значна література. Ще в 1740 р. були видані щоденники шведських очевидців та офіційних історіографів Ґеорґа Нордберґа та Ґустава Адлефельта.[11] У тому ж самому році вийшли французькою мовою в Амстердамі спогади німецького очевидця Йоганна Венделя Барділі, які вперше були опубліковані в 1730 р.[12] На

[6] В. Е. Возгрин, *Россия и европейские страны в годы Северной Войны. История дипломатических отношений в 1697-1710 гг.* Академия Наук СССР, Институт Истории СССР (Ленинград: Наука, 1986), стор. 204.

[7] Возгрин, *там же,* стор. 205.

[8] О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба.* Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. 170, (у дальшому *ЗНТШ*) (Ню Йорк-Париж-Торонто, 1960), стор. 239.

[9] Точне число шведської армії не відоме. Деякі історики подають чисельність армії Карла XII до 55 тисяч, докладніше див.: П. П. Епифанов, «Россия в Северной Войне», *Вопросы истории,* ч. 7, 1971, стор. 119.

[10] Возгрин, *там же,* стор. 221.

[11] G. Adlerfelt, Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède (Amsterdam, 1740), 4 vols.; *The Military History of Charles XII, King of Sweden* (London, 1740), 4 vols., (я користувався англійським перекладом); G. Nordberg, *Konung Karl XII's Historia* (Stockholm, 1740), 2 vols.; *Leben Carl des Zwoelften Koenigs in Schweden* (Hamburg 1745-1751), 3 vols., (я користувався німецьким перекладом).

[12] J. W. Bardili, *Des Weylland Durchl.* Printzens Maximilian Emannuels Hertzog in Wuerttemberg und Obristen ueber ein Schwedisch Dragoner Regiment, Reisen und Campagnen... (Stuttgart, 1730).

початку XX ст. заходами шведського історика Августа Квеннерстедта був опублікований *Щоденник каролінських вояків.*[13] Окрім цього, за редакцією іншого шведського історика, Ернста Карлсона, видано у видавництві *Історичних актів* кілька більших щоденників.[14] Усе те, що відноситься безпосередньо до українських справ шведських очевидців від вересня 1708 р., цебто від приходу Карла XII на Україну до його втечі до Бендер (липень 1709), зібрав і опрацював Степан Томашівський.[15] Варто також згадати працю Бориса Крупницького: «Карл XII в старій і новій шведській літературі».[16] Ряд шведських істориків згуртованих при «Річниках Товариства Каролінців» (Karolinska Förbundets Arsbok — K. F. A.) за 70 років старалися об'єктивно опрацьовувати такі проблеми як історія дипломатії, стратегії, економічних питань, що відносяться до Великої Північної Війни. Детальну шведську історіографію про Карла XII, читач знайде в знаменитій монографії про Карла XII англійської дослідниці Р. М. Гаттон.[17] Німецькою мовою появилася теж монографія про Карла XII німецького історика Отто Гайнтца у другому виданні в 1958 р.,[18] (перше видання — 1936).

Одним з найважливіших моментів у Великій Північній Війні було те, що шведський король вирішив змінити свій плян, цебто звернув з дороги Мінськ-Смоленськ-Москва на південь у напрямі Стародуб-Полтава-Москва. Наслідки цієї зміни оцінили вже сучасники, але мотиви цього стратегічного пляну залишилися по сьогоднішний день докладно недосліджені і контроверсійні. Як у старій так і в новішій історіографії прийнявся погляд, що причиною зміни стратегічного пляну було те, що Карло XII послухав Мазепу і звернув похід на Україну.[19] Насправді немає документальних доказів, про зв'язки Мазепи з Карлом XII до жовтня 1708 р.[20] Опис битви під Полтавою «анонімного майора» (Петра Шенстрема, секретаря полевої канцелярії), що був доданий до щоденника Адлерфельта, як зазначив С. Томашівський, «має явні познаки апокрифічного джерела».[21]

У щоденниках чи пак записках шведських очевидців не можна знайти

---

[13] A. Quennerstdt, Karolinska Krigares Dagbocker (Lund, 1900, 1903, 1907, 1908), 4 vols.

[14] E. Carlson, *Historiska Handlingar, utgifven af kungl. samfundet for utgivande af handskrifter rorande Skandinaviens Historia* (Karolinerna), 1816.

[15] С. Томашівський, «Із записок Каролинців про 1708-9 р.», *ЗНТШ*, т. 92, 1909, стор. 66-92.

[16] Б. Крупницький, «Карл XII в старій і новій шведській літературі», *Праці Українського Наукового Інституту* (Варшава, 1938), т. 46, стор. 68-82.

[17] R. M. Hatton, Charles XII of Sweden (New York: Weybright & Talley, 1968).

[18] O. Heintz, *Kőnig Karl XII von Schweden* (Berlin, 1958), 3 vols.

[19] H. von Rimscha, Geschichte Russlands (Darmstadt, 1979), ("... Am Anfang des Jahres 1708 stand Karl — wie 100 Jahre spaeter Napoleon — zum Marsch auf Moskau bereit in Wilna. Zum zweitenmal verzichtete er darauf, den direkten Weg nach Moskau — wie Napoleon ueber Smolensk — zu gehen, und bog, von Mazepa dazu bewogen nach Sueden in die Ukraine ab.")

[20] Hatton, *op. cit.*, p. 239.

[21] Томашівський, *там же*, стор. 68.

певної відповіді на питання, чому Карло XII несподівано повернув на Україну. Деякі учасники цієї війни стояли здалека від короля, «а вже далеко від його думок, до яких — се знаємо — не мали доступу навіть найближчі міністри і генерали і ніколи не могли вгадати змін його волі та зрозуміти її проявів», пише С. Томашівський.[22] Тому хоч названі щоденники є важливими джерелами, в яких автори подають багато цінних інформацій для вияснення та кращого розуміння воєнних подій, вони (автори) не могли всього знати і висловлювали радше свої здогади.[23] Однак є дуже авторитетне свідчення дорадника Карла II, графа К. Піпера, який у своєму щоденнику, написаному в російській неволі, занотовував 25 липня 1709 р., що цар покликав його на конференцію, під час якої він (Піпер) на запитання, чи «Мазепа дав причину до того, щоби ми змінили наш марш і повернули на Україну»... запевнив, що «ми з ним не мали ніякої, ані найменшої переписки до того часу, як ми зайшли так далеко на Україну, що Й. К. В. був примушений завернути на Україну».[24] Немає сумніву, що Піпер говорив правду, бо не мав причини говорити інакше, як було в дійсності, а ще менше, щоб писати неправду у своєму приватному щоденнику.

Відносно цього спірного питання, англійський представник при головній шведській квартирі, капітан Джеймс Джеферейс, писав у своєму звіті за 7 жовтня 1708 р.: «... певне, що його Маєстат післав свого емісара до Батурина, резиденції того Генерала [Гетьмана], з запрошенням перезимувати на Україні, одначе я ще не певний, чи він на це погодиться».[25] Щоправда, українсько-шведський договір з 1708 р. забезпечував Карлові XII допомогу гетьмана, але Мазепа не мав наміру запрошувати шведського короля на Україну, тож коли він довідався, що король змінив свій плян і повернув на Україну, гетьман сказав до П. Орлика: «Диявол несе його сюди. Усі мої пляни зруйнує і потягне за собою російське військо в глиб України, на її руїну і нашу загибель».[26]

У дійсности причиною, чому Карло XII несподівано повернув на Україну, було не запрошення Мазепи, а те, що цар відступаючи, наказав за собою все нищити, а населення евакувати. Це однозгідно стверджують усі учасники походу.[27] Більше того, згідно з щоденником Г. Нордберга, граф К. Піпер старався переконати короля, щоб він не тільки не йшов

[22] *Там же,* стор. 69.

[23] *Там же,* стор. 70.

[24] *Там же.*

[25] Звіти Джеймса Джефрейса знаходяться в Англійському Архіві (Public Record Office, SP Sweden 95, T. 17), ("... certain is that His Majesty sent an express with letters to Battaryn that Gen:lls residence, to invite him to take own party and desire winter quarters in Ukrainia..."), cf. R. Hatton, "Captain James Jefferes's letters to the Secretary of State, Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709", *Historiskt Magasin,* Vol. 35, No. 1, (1953), p. 63.

[26] М. Костомаров, *Мазепа и мазепинцы. Полное собрание сочинений,* т. VI (Ст. Петербург, 1905), стор. 615.

[27] Adlerfelt, *op. cit.,* Vol. III, pp. 44-45. Bardili, *op. cit.,* p. 401.

на Україну, але радше повернувся й забезпечив корпус генерала Левенгаупта, що був саме в дорозі з Риги до головної армії.[28]

Шведський король гадав, що росіяни не наважаться заатакувати корпус Левенгаупта, який маючи 11.000 війська та великий запас боєприпасів (сім тисяч возів), міг сам оборонитися. Тим часом король не знав, що генерал Лібекер, який згідно з первісним пляном, мав вести диверсійну війну в Інгрії (сьогоднішній Естонії) та в околиці Петербургу, відступив до Риги через вибух якоїсь недуги і дав цареві вільну руку у воєнних операціях. Цар не тільки заатакував генерала Левенгаупта, але повністю його під с. Лісною розгромив (29 вересня 1708) та забрав велику здобич. Тож причину несподіваного повороту шведів на Україну слід шукати у тому, що московська армія відступаючи нищила все за собою і що шведській армії загрожував голод, зокрема, коли цар розгромив корпус генерала Левенгаупта.

У 1709 р. положення шведів значно погіршало. В часі суворої зими 1708-9 шведи зазнали великих втрат.[29] Армія С. Лєщинського та корпус генерала Крассау були примушені залишитися в Польщі для боротьби зі сторонниками Августа II, на поміч якому цар вислав корпус генерала Ф. Гольца. Одиноким успіхом шведського короля у тому часі було приєднання восьми тисяч Запорізького Війська (8 квітня 1709) і то завдяки Мазепі. Тепер Карло XII мав 30 тисяч власного та 10 тисяч українського війська, яке фактично опинилося в напівокруженні. Шведському королеві залишалося або відступити на Волинь, так як йому радили його генерали, або просуватися до ріки Ворскли і звідси іти в напрямі Харків-Курськ-Москва. Одначе на цьому шляху було декілька укріплених міст, що утруднювали шведам дальший похід. Одним з тих міст була Полтава, що будучи на схрещенні важливих шляхів, цебто: на полудне — Запоріжжя, Крим, Туреччина, на захід — Правобережжя, Польща, на схід — Слобожанщина, Дін — мала велике значення у дальших воєнних плянах Карла XII.

Полтава находиться на правому березі ріки Ворскли, до якої впадає ріка Коломак, де обидві ріки створюють болотистий терен, що дуже утруднював комунікацію з містом на лівому березі Ворскли. У Полтаві стояла московська залога під командуванням полковника А. С. Келіна, що складалася з т. зв. інвалідських сотень (4.273 вояків) та 2,600 українських «добровольців» (мабуть, з козаків полтавського полку). Келін мав до диспозиції 90 гармат, само ж укріплення Полтави було зроблене зі земляного валу з дерев'яною палісадою. Келін перейнявши місто в січні 1709 р. зміцнив оборонну систему фортеці, так що Полтава була підготовлена до оборони.

Весною за порадою Мазепи Карло вирішив здобути Полтаву, що мала стати оперативною базою для дальшого походу на Москву. 25 квітня 1709 р. під Полтаву прибув шведський відділ генерала Шпарра, а вслід за ним прибули головні сили, що розположилися у віддалі двох кілометрів від міста. Протягом квітня шведи не могли ані переговорами, ані

[28] Nordberg, *op. cit.*, Vol. I, p. 868.

[29] Bardili, *op. cit.*, pp. 427-9.

безуспішними штурмами здобути цієї стратегічно важливої фортеці і від 1 травня були змушені розпочати її систематичну облогу. Карло наказав викопати шанці, щоб голодом примусити залогу до капітуляції. Щоб унеможливити якубудь допомогу з зовні. Карло приказав зайняти містечка Решетилівку над р. Голтвою та Опашню над р. Ворсклою на захід та північний захід від Полтави. Доступ від Переволочної були відтятий запорожцями, що зайняли місто. До речі, запорожцям приходилося виконувати важкі військово-інженерні праці, копання шанців, брати участь в розвідчих стежах тощо. Німецький історик і учасник битва під Полтовою, Й. В. Барділі, подає у своїх споминах цікаву подробицю, а саме: «На початку облоги козаки запропонували королеві на певних умовах здобути штурмом Полтаву і ніхто не сумнівався в їхньому успісі, коли б їм було дозволено. Але шведи не хотіли, щоб слава припала не їм, а козакам як теж, щоб фортеця зі здобичею не діставалася в руки козаків, тому вирішили чекати ліпшої нагоди».[30]

Одначе вислід битви під Полтавою був вирішений ще перед самою битвою, яка була наслідком радше дипломатично-політичних, як стратегічних ходів.

Кримський хан Девлєт Гірей II зрозумівши, що тепер чи пізніше його державі буде загрожувати російська експанзія, наперекір своєму зверхникові, турецькому султанові, Ахмедові III, який у російсько-шведському конфлікті зайняв невтральне становище, обіцяв на початку 1709 р. шведському королеві значне військо, в склад якого крім татар входило 40-тисяч Донських козаків — булавинців під проводом наступника К. Булавіна, отамана Ігната Нєкрасова.[31]

Граф К. Піпер писав у березні 1709 р. до кримського хана листа, в якому повідомляв, що запорожці приєдналися до шведського короля та запитував коли і скільки хан пришле війська.[32] Король і гетьман вважали своїм головним завданням вигнати російське військо з України на терен Росії та організувати військову коаліцію проти Москви, учасниками якої мали бути Туреччина і Крим. Шведи були переконані у допомозі кримського хана, тим більше, що султан терпів дію хана і на початку травня 1709 р. з Істамбулу відіслано на турецьких кораблях воєнний виряд до московських кордонів. Про це все знав цар, так що положення ставало небезпечним, пише російський історик В. Е. Возгрін.[33] Боячись попасти у кліщі поміж шведською і татарською арміями, цар несподівано в часі — березень-травень 1709 р. — виїджає з головної армії до Воронежа, де частинно стаціонувала його воєнна фльота, бере два воєнні кораблі і пливе з ними до Азова, де було десять кораблів. Тут стрічається з неофіційним турецьким представником в столиці Криму Бахчисараї, Капуджі — пашою і перед ним та його яничарським штабом палить свою воєнну

---

[30] Bardili, *op. cit.*, p. 444.

[31] Возгрин, *там же*, стор. 224; Оглоблин, *там же*, стор. 303, 338.

[32] Nordberg, *op. cit.*, Vol. II, p. 130.

[33] Возгрин, *там же*, стор. 225, («... Таким образом, обстановка была крайне угрожающей».)

фльоту, якою так дорожив. Цим цар дав до зрозуміння, що він не має ніяких ворожих намірів супроти Туреччини, а окрім цього передає паші велику грошеву суму та значне число воєннополонених магометанського віросповідання.[34] Цар пробував підкупити теж кримського хана, але цей категорично відкинув царську пропозицію.[35] Куди легше було підкупити в Істамбулі великого везіря Чорулу Алі пашу, якому як подає інший підсовєтський історик В. Е. Шутой, вислано 5,5 тисяч золотих та соболів вартости 10 тисяч золотих.[36] У слід за тим прийшла від султана категорична заборона ханові висилати військо шведському королеві.[37] Зневтралізувавши таким чином військову поміч хана шведському королеві, цар запевнив собі вигляди на перемогу у битві під Полтавою.

Від 1 червня 1709 р. шведи почали бомбардувати Полтаву своєю артилерією, так що положення міста почало значно погіршуватися. Зважаючи на стратегічне і політичне значення Полтави, цар прибув з головними силами до місцевости Крутий Беріг (недалеко Полтави), щоб не допустити до капітуляції залоги, якій загрожувало марево голоду. З уваги на грізне положення фортеці, вирішено на воєнній нараді 12 червня 1709 р. несподівано заатакувати шведів. Одначе задуманий московський наступ не вдався і тоді цар вирішив просунутися ще дальше на полудне в околицю села Яківці, щоб ще ближче бути коло Полтави.

Розглянувши околицю, цар прийшов до висновку, що терен коло села Яківці знаменито надавався для влаштування воєнного табору. Хоч рівнина не була дуже велика і не давала можливості маневрування військом, але зате з лівого боку поле охороняв густий ліс, фронтову полосу забезпечував теж густий ліс, тил був забезпечений обривистим берегом Ворскли, тільки правий бік залишався відкритим. У додатку віддаль від Яківців до Полтави виносила всього п'ять кілометрів. З уваги на це, 25 червня цар приказав всьому війську перейти в околицю Яківців, щоб почати будову укріплення цієї рівнини в формі букви «П». З трьох сторін воєнний табір був окружений оборонним валом з отворами в кількох місцях для виходу війська із середини. На кутах валу були побудовані бастіони. Ранком 26 червня в укріпленому таборі розмістилося військо, вся артилерія та обоз. Віддаль поміж обома ворожими таборами, що своїми крилами опиралися на лісові простори, цебто: московський від Яківців до Полтави, та шведський від фортеці на полудне до Решетилівського масиву, виносила п'ять кілометрів. Між обома лісами була на 5-6 км. рівнина відкрита з півночі і півдня. Тепер було ясно, що тут мусить прийти до вирішальної битви. Цар задумав заатакувати шведів 29 червня (10 липня н.ст.).

Цар мав до диспозиції під Полтавою 58 баталіонів піхоти, 17 полків кавалерії, разом 42,500 вояків та 102 гармати. Козацьке військо під ко-

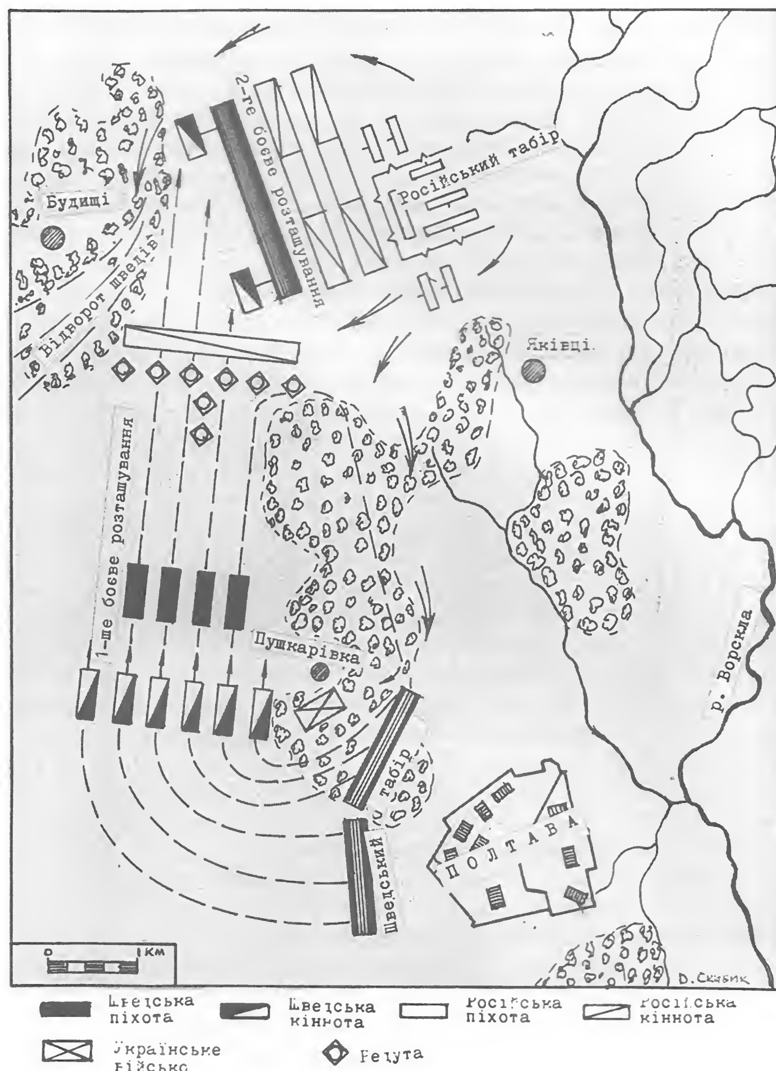
[34] Возгрин, *там же,* стор. 225-6.

[35] Возгрин, *там же,* стор. 226.

[36] В. Е. Шутой, Позиция Турции в годы Северной Войны.., стор. 135, цит. за Возгрином, стор. 227.

[37] Возгрин, *там же,* стор. 227.

Схема битви під Полтавою

мандуванням гетьмана І. Скоропадського перетинало шведам шлях до Дніпра на відтинку Переяслав — Кременчуг.

Карло виставив до бою 24 баталіони піхоти, 22 полки кавалєрії, цебто около 25 тисяч вояків, маючи до диспозиції чотири гармати. Решта шведської армії (около 6 тисяч) брала участь у облозі фортеці, а також обсадила беріг вздовж Ворскли. Українське військо було частинно приділене до охорони обозу, частинно брало участь в облозі фортеці та було

на своїх становищах на лінії Ворскли як також в містечках Старі і Нові Санжари, Білики і Кобеляки. Зокрема козаки Мазепи були приділені до резерви коло села Пушкарівки. Хоч козаки не брали безпосередньої участи в битві, то вони охороняли шведську армію від можливого обходу московського війська від заходу, як також беручи участь в облозі Полтави, унеможливили Келінові зробити випад з фортеці.

Шведський король приготовляючись до генерального бою, не поробив одначе належних приготувань. Він обмежився тим, що для охорони дороги поміж Полтавою і Переволочною вислав чотири кавалерійські полки, які зайняли позицію вздовж Ворскли, при чому король не подбав про переправу через Дніпро коло самої Переволочної, що являлося доволі конечним на випадок відступу, тим більше, що ще в травні відділ полковника Яковлева знищив усі козацькі човни. Перед самою ж битвою шведи не вислали стеж для розвідки, так що вони не тільки що не заскочили противника, який до речі вчасно довідався про плян Карла, але самі були заскочені оборонною системою царської армії, яка була приготована до бою, так що козир несподіванки, не дав сподіваних наслідків. Карло довідавшись уночі 26 червня, що 28 червня має прибути до московського табору 40-тисячна армія калмицького хана Аюки (на ділі це був 10-тисячний загін), вирішив випередити Петра та блискавичним ударом заскочити московське військо. Цього ж самого дня (26 червня) король наказав приготовити війська й розставити їх на північний схід від Полтави, щоб в ночі 27 червня бути готовим до наступу. На передодні самої битви, Карло був під час реконесансу важко поранений в ногу, так що хоч він теоретично передав командування маршалові Реншильдові, але фактично король видавав накази. Його везли на рухомих ношах, запряжених двома кіньми.

О 2-гій годині в ночі, 27 червня (7 липня н. с.) король наказав вистроїти піхоту в чотири колони по шість баталіонів у кожній, за нею слідувала кавалєрія, яка теж складалася зі шістьох колон по шість ескадронів у кожній. О 5-тій год. ранку шведська піхота з успіхом почала атакувати московські редути (земельні укріплення), але цар, своєчасно повідомлений своєю розвідкою про наступ шведів, вислав свою кавалєрію, яка відкинула шведську піхоту. Тоді в бій вступила шведська кавалерія, яка зпочатку з успіхом боролася з московською кіннотою, але під сильним огнем противника мусіла відступити. На місце відступаючої шведської кавалерії, в бій кинулася шведська піхота, яка зпочатку заволоділа двома московськими редутами, одначе шведам не вдалося здобути інші редути і під сильним огнем противника мусіли відступити. Великі втрати шведів примусили короля зрезигнувати з дальших спроб заволодіти земляними укріпленнями. Карло вирішив їх залишити себто обійти їх, одначе шведам цей маневр не вдався.

Меншіков, замітивши маневр обходу Реншільда з півночі на узліссі Будищенського лісу, окружив його і шведи понесли великі втрати. Коли на лівому крилі продовжувався кривавий бій між частинами Реншільда і Меншікова, на правому крилі 6 баталіонів піхоти під командуванням генерала Росса намагалася здобути земельні укріплення. Стративши багато людей, Росс був приневолений відступити в напрямі Яковецького лісу,

куди Реншільд післав на поміч 10 ескадронів кінноти під командуванням генерала Шліппенбаха. Цар помітивши це, приказав Меншікову взяти п'ять батальонів піхоти та п'ять полків кавалерії щоб атакувати шведів, які заховалися в Яковецькому лісі. У тому бою Меншіков зовсім знищив кінноту Шліппенбаха, а піхота Росса зазнавши великих втрат, відступила в напрямі Полтави, Меншіков же повернувся на своє місце. У тому часі коли Меншіков бився з частинами Росса та Шліппенбаха, цар наказав генералові Бауерові відступити зі своєю кіннотою за редути. З цього хотів скористатись Карло і наказав зайняти шість поперечних редут, що йому одначе не пощастило. Тоді король приказав пройти поміж редути. Шведи пройшли і почали іти за відступаючою кіннотою Бауера. Одначе курява, що постала наслідком відступаючої кінноти була така густа, що заслонювала розположення московського табору, чим урятувала його перед шведським штурмом. Шведська армія опинившись на 50-70 метрів від московського табору нагло попала під нищівний вогонь московської полевої артилерії, що спричинило значні втрати та замішання серед шведського війська, яке відступило в напрямі Будищенського лісу. Тут на узліссі Карлові з трудом вдалося привести свої частини знову в боєвий порядок. Шведське військо в силі 18 баталіонів уставилося в одну лінію, маючи до розпорядження чотири гармати, а на обох флянгах уставилося 29 ескадронів кінноти. Около 9 год. ранку цар теж закінчив перегрупування свого війська, яке поволі пішло в наступ. Рівночасно почали наступати і шведи. Як тільки вони попали в зону артилерійського вогня, московська артилерія посипала на них картечем. Під час цього бою артилерійське ядро розбило ноші Карла, але король пересів на коня і продовжував командувати. На віддалі 50 метрів почалася стрілянина з рушниць, а згодом обидві сторони перейшли в рукопашний бій. З уваги на це, що шведській кінноті на правому крилі грозило окруження, вона почала відступати. Приблизно тоді забито коня під королем, який упав непритомний на землю. Трабанти забрали його з поля битви. Наступ московської піхоти, а ще гірше, сильний артилерійський огонь викликав замішання серед шведів, які вже не змогли відбити атаку. Врешті захитався центр шведської армії і почався безладний відступ до табору, який тим часом зайняли інші московські частини.

Около 11 год. перед полуднем битва закінчилася повною поразкою шведів. На полі бою шведи втратили 9.334 вбитими, в полон попало 2.874 вояків і старшин, у тому числі польовий маршал Реншільд та прем'єр міністер граф Піпер. Московська армія втратила 1.345 вбитими та 3.290 раненими. Тим частинам шведської армії, що не попали в полон, вдалося під командуванням генерала Левенгаупта пройти вниз Ворскли аж до Переволочної. Тут за виїмком кількох човнів, на яких переправилися Карло, Мазепа, Гордієнко з невеликою охороною (около 3 тисяч шведів і козаків) на другий беріг Дніпра, армія Левенгаупта мусіла скапітулювати і здатися Меншікову в полон. Ті ж козаки, що були в армії Левенгаупта, згідно з 5-ою точкою капітуляції «мали бути негайно видані його царській величності». Багато з них на місці покарано смертю, інших заслано на Сибір, тільки дуже мало повернуло додому.

Опис полтавської битви поданий менш більш однаково у всіх дневниках очевидців.[38] Що ж відноситься козаків, то лейтенант Вейге записав, що коли по головній битві, біля шведського табору «появилися московські драґуни, одначе побачивши кінночиків та піших запорожців, не мали відваги атакувати».[39] Що ж до козаків гетьмана, Вейге саркастично завважив, що «з козаків гетьмана Мазепи — думаю — в цілій битві не впало ані трьох людей під час коли ми билися, вони були з заду, а коли прийшлось тікати, були вони далеко спереду. Все ж таки робили вони нам ту прислугу, що показували нам дорогу до баґажів».[40]

Що ж відноситься українського козацького війська, то воно було частинно приділене до охорони обозу, частинно брало участь в облозі фортеці та було на своїх становищах на лінії Ворскли та в містечках Старі і Нові Санджари, Білики і Кобеляки. Зокрема козаки Мазепи були приділені до резерви коло села Пушкарівки. Хоч козаки не брали безпосередньої участи в битві, то вони охороняли шведську армію від можливого обходу московського війська від заходу, як також беручи участь в облозі Полтави, унеможливили Келінові зробити випад з фортеці.[41]

В історії воєн деякі битви вирішували долю поодиноких народів та держав на довгі десять — а то і століття. До таких битв належить без сумніву і битва під Полтавою, яка вирішила долю не тільки Швеції і Росії, але теж і України.

---

[38] Adlerfelt, op. cit., Appendix, pp. 226-236; Bardili, op. cit., pp. 449-459; Nordberg, op. cit., Vol. II, pp. 148-151; "Captain James Jeffereyes's letters..," Historiskit Magasin, Vol. 35, No. 1, pp. 69-75.

[39] Томашівський, *там же*, стор. 87.

[40] *Там же.*

[41] *Там же*, стор. 87-88.

Ювілей Проф. Олександра Оглоблина

ВСТУП

Професор Олександер Оголоблин у своїй робітні.
Лудлов 1989 р. (З Архіву УІТ).

У 1989 році українські наукові установи в Америці, Канаді й Европі відзначили 90-ліття народин і 70-ліття наукової праці проф. д-ра Олександра Оглоблина, почесного президента Української Вільної Академії Наук у США і Українського Історичного Товариства, а також почесного члена Наукового Товариства ім. Шевченка.

У листопаді 1989 року відбулася в Нью Йорку ювілейна наукова конференція присв'ячена академічній діяльности і творчости Ювілята. Конференцію зорганізувала УВАН, УІТ, НТШ і Наукова Рада при СКВУ. Деякі доповіді виголошені на цій ювілейній конференції друкуємо в «Українському Історику».

Управа Українського Історичного Товариства і Редакція «Українського Історика» складає Достойному Ювілятові якнайкращі побажання з нагоди відзначення його життя, академічної діяльности і творчости. Професор Олександер Оглоблин, як один із найвидатніших українських істориків, заслуговує на повне признання і подяку від наукових установ, його наукових співробітників і студентів за його тривалий вклад в розвиток української історичної науки.

Управа Українського Історичного Товариства

Олександер Домбровський

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН І УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Після Другої світової війни в парі зі завершуванням процесу переходу української політичної еміґрації на нові місця поселень почали викристалізовуватися на фоні української науки що раз то виразніше дві сторони одної й тої самої медалі не лише в ідеологічному, але й науковому — методологічно-мериторичному аспекті. Правда, вже в XIX ст., а згодом у часі між Першою і Другою світовими війнами існували згадані дві сторони медалі української науки, бо умовини, в яких вона розвивалася під окупацією австро-угорської монархії, а згодом поверсальської Польщі, були відмінні від дійсности під чорносотенним караулом царської Росії й згодом після революції підсов'єтського життя. Але ж унаслідок Другої світової війни майже всі українські землі найшлися під кормигою московсько-російсько-сов'єтської імперії й усі надбання української культури й науки на західньо-українських землях до вересня 1939 року включно з неоціненною, основною кузнею нашої науки у Львові, Науковим Товариством ім. Шевченка, стали жертвою варварської ліквідації й московщення сов'єтських чинників. Україна перетворювалася у соборну руїну, а вільний розвиток української науки й узагалі культури став можливим лише на нових місцях поселень, де поступово згуртувалася поважна кількість представників українського наукового світу. Якраз тому можна говорити про дві протилежні полюсово медалі української науки — вільної в умовах академічної свободи на Заході й підневільної в жорстоких і забріханих умовинах московсько-підсов'єтської дійсности.

Очевидно, найбільшим прицілом для сов'єтських спеців від насильного соціологізування в дусі марксизму-ленінізму стали історичні дисципліни. Найлегший шлях повної денаціоналізації поневоленого народу, зіпхнення його надбань національної культури до халтурного провінціялізму, а його самого до стану політично аморфної етнографічної маси — це рафінований метод промовчування, фальшування й нівечення його історичного минулого, представлювання у кривому дзеркалі, карикатуризування його історизму аж до затрачення історичної пам'яті в народі й загублення на шляху його бувальщини національно-культурно-історичної ідентичности. Вільна українська історична наука в діяспорі, сконцентрована головно на північно-американському континенті, мусіла силою факту невідрадного стану нашої науки на Рідних Землях стати динамічним антидотом до того, що діялося в окупованій ворогом Україні. В діяспорі існують дві наші Наукові Установи — Українська Вільна Академія Наук як продовжувач

розгромленої червоною Москвою Української Академії Наук в початках 30-тих років та Наукове Товариство ім. Шевченка — продовження надзвичайно заслуженого в соборному аспекті львівського НТШ, ліквідованого ганебно сов'єтськими чинниками зараз таки після приходу сов'єтської окупаційної влади до Львова 1939 р. Обидві згадані установи в діяспорі крім історичних секцій і комісій діяльні також і в інших ділянках наук, що унеможливлює їм сконцентруватися в основному на полі історичних дослідів навіть коштом згаданих інших ділянок науково-творчої праці. Як не як, а такий стан відбивався неґативно на полі науково-студійної, організаційної й видавничої діяльности сектора історичної науки.

Бракувало чинника, який повинен активніше гуртувати істориків у рядах наукового організованого життя, а дальше по можливості унапрямлювати й координувати історичну діяльність як у персонально-організаційно-студійному, так навіть до певної міри й тематичному аспекті, беручи до уваги перш за все актуальні потреби сучасної української історичної науки. В діяспорі необхідна наукова установа, яка стала б основною науковою кузнею української історичної науки із завданням демаскувати й невтралізувати підсовєтську «наукову» політику в відношенні до широкої проблематики історичного минулого України та насильного совєтизування й московщення сучасної української історіографії. Таке завдання виконувало і виконує покликане до життя Українське Історичне Товариство в добі, коли рішається «бути чи не бути» дійсній і об'єктивній українській історичній науці.

Молодий тоді, тепер видатний історик, д-р Любомир Винар з порівняльно невеликою групою таких самих ідеалістів як він, взялися за задумане діло, з непохитною вірою у слушність даної справи. Крім згаданих факторів, які наближували ідейну групу наших істориків до реалізації згаданого проєкту відчувалася пекуча потреба старшого історика з відповідним науковим стажем і академічним престіжем, а разом з тим із знанням умовин і персоналу підсовєтського наукового життя, а також з набутим досвідом в атмосфері підсов'єтської дійсности, який зумів би надати відповідний академічний тон новій науковій установі та повести її досвідченою рукою на шляху відповідної наукової політики у напрямі наміченої цілі. Якраз така відповідна українська постать — історик поважного академічного маштабу найшлася на горизонті вільної нашої історичної науки, що в повній свідомості свого завдання у відношенні до топтаної на Рідних Землях української наукової, зокрема історичної правди взяла наукову керму діяльности новопосталого Українського Історичного Товариства в свої досвідчені руки та стала в аванґарді проводу Товариства, як його перший голова.

Д-р Л. Винар звернувся з початком 1963 року до проф. Олександра Оглоблина, тодішнього голови Історичної Секції УВАН і передового українського історика та просив його поради й співпраці. Проф. Ол. Оглоблин зовсім позитивно поставився до згаданого задуму й обіцяв свою співпрацю.[1] Так Олександер Петрович Оглоблин пов'язав свою науково-творчу й

[1] Любомир Винар, «З перспективи десятьох років: *Український Історик*, 1963-1973», *Український Історик*, 3-4, 1973, стор. 5-28.

організаційну діяльність з Українським Історичним Товариством. Curriculum Ол. Оглоблина в біографічно-академічному аспекті немов предестинувало його спершу на високоякісного консультанта й співосновника в процесі перших організаційних починів, а згодом уже на голову УІТ. А його кваліфікація вченого в підсов'єтських умовинах висувала його як доброго знавця пропаґандистсько-наукового арсеналу ідеології й діялектики марксизму-ленінізму та спекулятивно натяганого «прагматизму» російсько-імперської історіографії.

Приїхавши до США, Олександер Петрович зразу зактивізувався на полі вільної нашої науки, перш за все як голова Історичної Секції УВАН, а також і в інших наших установах наукового, чи високошкільного характеру крім своєї особистої науково-дослідної праці на полі української національної історіографії, історії нашої культури, Церкви та врешті на відтинку допоміжних дисциплін історії (генеалогія, геральдика, сфрагістика, дипломатика). А все ж таки крім згаданих поважних навантажень він дав себе заанґажувати на становище голови УІТ, здаючи собі справу з ваги й відповідальности перед нашим науковим світом і громадською опінією при нелегкому завданні задуманого діла зі сторони ініціятора справи — Любомира Винара й його в самих початках нечисленних однодумців.

Візія великого завдання і остаточної мети стала тим динамічним імпульсом й стимулом у площині запланованої наукової політики. Тільки так можна зрозуміти феномен, що невелика, але ідейна й свідома свого завдання група істориків старшого, середнього й молодшого покоління зуміла здобути для згаданої справи найповажнішого історика, який більш реально оцінював початкові труднощі на шляху реалізування задуманого діла. За Олександром Оглоблином пішли й інші історики середньої й старшої генерації й таким чином створилося основне ядро членів-основників Українського Історичного Товариства. Така передісторія УІТ.

Зараз на порозі покликання до життя УІТ на початку першого числа «Українського Історика», що став офіціозом цього Товариства, появилася програмова стаття Олександра Оглоблина п.н. «Завдання української історіографії на еміґрації», де автор у своїх postulata і desiderata для української еміґраційної історіографії подає програму діяльности наших істориків у діяспорі. Наголошуючи принцип, що українська еміґраційна історіографія являється невід'ємною частиною цілої української історіографії, головний осередок якої може бути лише в Україні, а українські історики, якщо вони справді українські історики, — тут і там брати по науці.

Беручи до уваги специфічні умовини, серед яких приходиться творити українським історикам в окупованій Україні, автор дораджує приділювати особливу увагу тим ділянкам і окремим питанням, які або неможливо вивчати в СССР, або їх там спотворює офіційна совєтська історіографія. Все ж таки згідно з думкою автора треба виступати рішуче проти офіційної сов'єтської історичної схеми та визначених нею концепцій України, але з другого боку об'єктивно і дружньо критикувати окремі праці українських сов'єтських істориків, маючи при тому зрозуміння для їх ситуації, їх недоліків та помилок, навіть їх фальсифікацій, подиктованих урядовим замовленням чи наказом.

Як дальше побачимо, автор вище поданих поглядів, надто ліберальних у відношенні до занадто далекойдучих пристосувальників в Україні на полі історіографії, змінив свій погляд в обличчі тотального фальсифікування українського історичного минулого й тим самим реальної загрози втрати національно-історично-культурної ідентичности народу при диявольських плянах впроваджування в життя поступового процесу так званого «злиття народів». У відношенні до Заходу та його наукового світу автор видвигає постулят охороняти й боронити права й честь української історичної думки й науки, зберігати кращі традиції української історіографії та гідно репрезентувати її на форумі світової історичної науки. Це головні його думки — постуляти, видвигнені у згаданій програмовій статті. Немає сумніву, що згадана програмова стаття була подумана як ідеологічно-наукове credo покликаного до життя УІТ, сформульоване життьово досвідченим і загально визнаним істориком sine ira et studio — в дусі наукової української національної історіографії. Це якраз і було в стилі Олександра Петровича.

В слід за цією програмовою статтею появилися згодом у чергових числах «Українського Історика» дальші наукові статті того ж автора, а серед них з тематикою української державности, напр. «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року».[2] У своїй статті про М. Грушевського на сторінках «Українського Історика», присв'яченого 100-літтю з дня народження нашого найбільшого історика,[3] Ол. Оглоблин дає коротку характеристику М. Грушевського як історика й з другої сторони громадсько-політичного діяча з позицій історика — державника. Тому не без рації відмічує Любомир Винар у своїй статті під заголовком «Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина», поміщеній в ювілейному числі «Українського Історика» на пошану проф. Олександра П. Оглоблина з нагоди 70-ліття його життя та 50-ліття наукової праці[4] — державницький підхід Ювілята до проблематики української історіографії як під впливом Дмитра Дорошенка, так і праць Вячеслава Липинського і Степана Томашівського, представників державницької школи української історіографії. Тому, як каже дальше Л. Винар, під кінець своєї статті, ідея національно-державної самостійности України в її історичному розвитку становить центральний елемент у творчості Ювілята. А ми від себе додамо: тут треба ще наголосити, що державницький підхід Ювілята до творення української національної історіографії — це не шовіністичний гін національно-політичного суб'єктивізму, а академічно-етичний підхід нашого, одного з найвидатніших сучасних істориків з позицій строго наукового об'єктивізму й абсолютної відданости науковій, у даному випадку історичній правді. Сам проф. Оглоблин говорить про це найвиразніше:

---

[2] *Український Історик,* 1-2, 3-4, 1965, стор. 5-13, 11-16.

[3] *Український Історик,* 1-2, 1966, стор. 6-14.

[4] *Український Історик,* 1-3, 1970, стор. 5-32.

Я абсолютно відкидаю будь-яку підпорядкованість історії, як науки, будь-яким стороннім цілям та завданням, інтересам та бажанням, навіть найкращим і найшляхетнішим. Я противник нагинання історичних фактів чи концепцій до якихось політичних, а навіть патріотичних інтересів. І я згоден з тим, хто сказав, що патріотизм — це чеснота, а не наукова метода.[5]

І якраз у дусі згаданого історіографічного принципу Ол. Оглоблин друкував свої праці на сторінках «Українського Історика» та монографії, публіковані в рамках видавничої діяльности УІТ. В тому ж дусі була написана праця Ювілята «Проблема схеми історії України XIX-XX ст.»[6] з позицій модерної, національно-державницької інтерпретації історичного процесу останніх століть на землях України. Праця Олександра Петровича не обмежується лише авторською діяльністю та репрезентацією УІТ як голови Товариства.

Він старався допомагати в міру своїх можливостей там, де заходила потреба й вимагало добро очолюваного ним Товариства. В тому ж часі (1971) Ол. Оглоблин очолив також наукове жюрі на конкурсову наукову працю (монографію) на тему з якогось періоду української історії, або спеціяльної проблеми, пов'язаної з історією міста Львова, або Львівщини. В склад жюрі входили: Ол. Оглоблин, Л. Винар, І. Каменецький.[7] У 1974 році вільна українська історична наука відзначила 75-ліття нашого заслуженого історика. З тієї нагоди вислано Ювілятові відповідного листа від Управи УІТ за підписом тодішнього Наукового Секретаря, Любомира Винара, в якому сказано, що «Члени УІТ є горді, що Ви очолюєте Товариство і що всі ми разом далі розвиваємо працю Українського Історичного Товариства».[8]

Подібне признання для проф. Ол. Оглоблина находимо в статті Л. Винара «Десятиліття Українського Історичного Товариства» в черговому числі «Українського Історика»[9] з наголошенням вложеної праці нашого історика в рамках діяльности УІТ. До речі буде відмітити, що з нагоди 15-ліття «Українського Історика» передруковано статтю проф. Ол. Оглоблина «Завдання української історіографії на еміґрації», яка, як ми вище подали, появилася у першому числі «Українського Історика» за 1963 р. В даному випадку автор додав до своєї первісної програмової статті коментар, який відповідає новим вимогам часу.[10] І так у своєму коментарі, затитулованому «З перспективи 15 років», Ол. Оглоблин пише:

[5] Ол. Оглоблин, «Мій творчий шлях українського історика», *Збірник на пошану проф. О. Оглоблина,* ч. 3, Нью Йорк, УВАН, 1977, стор. 20-56.

[6] *Український Історик,* 1-2, 1971, стор. 5-16.

[7] «Хроніка», *там же,* стор. 143.

[8] «Хроніка», *Український Історик,* 4, 1974, стор. 123.

[9] Любомир Винар, «Десятиліття Українського Історичного Товариства», *Український Історик,* 1-2, 1975, стор. 5.

[10] Олександер Оглоблин, «Завдання української історіографії на еміґрації», *Український Історик,* 4, 1978, стор. 59-63.

Ми відкидали думку, що вільна українська історіографія — це антитеза сов'єтської історіографії... Ми думали, що це свого роду додаток до неї, доповнення, продовження, але разом з тим і виправлення тої історичної науки, яка в сучасних політичних умовинах СССР позбавлена можливости вільно розвиватися, отже гідно репрезентувати українську історіографію перед світовою наукою, а передусім власною Батьківщиною і власним народом. Так визначили ми мету УІ — УІТ і, в міру наших сил і спроможностей, виконували поставлені нами завдання. Однак сталося не так, як гадалося. Ми не передбачали, що історична наука на Україні протягом цих 15 літ піде не шляхом нормальної праці й розвитку, а навпаки, буде чимраз більше обмежувана й стиснювана, вихолощувана й фальшована, й нарешті заборонена... Наслідком цього руїнницького процесу українська історична наука на Батьківщині перестала існувати.

Роблячи висновок з вище сказаного, достойний Ювілят заявляє з усією рішучістю:

Які ж завдання стоять перед УІТ — УІ на порозі нового 15 — ліття? В основному ті ж самі, що були й на початку. Але питома вага й маштаб нашої праці значно збільшилися. Не доповнювати, не виправляти сов'єтську історіографію, — ні! Віднині нашим — українських істориків у вільному світі — головним завданням і обов'язком буде творити, підносячи на вищий щабель українську історичну науку й гідно репрезентувати її перед широким і вільним світом. Бо ми, українські історики, пішли з України саме тому, що нам і нашій праці не стало місця там, де правдива історія України визнана непотрібним, небезпечним, а навіть шкідливим і ворожим ділом.[11]

Як бачимо з вище наведеного давніший, більш ліберальний погляд нашого визначного історика на псевдонаукову політику представників підсовєтської історіографії, залежних від диктату партії й уряду, еволюціонував у напрямі повного ідеологічно-академічного зрозуміння для основних принципів української національної історіографії з державницьким підходом до даної проблематики. Таке якраз сформульоване проф. Ол. Оглоблином академічне credo на сторінках «Українського Історика» під адресою наших істориків у діяспорі є вийнятково важливе для зрозуміння діяльности Українського Історичного Товариства в 1970-их роках.

Та час не стоїть на місці, а роки людського життя пливуть срібними хвилями бистрої ріки до океану вічности. І наш видатний історик підлягає тим самим законам природи. В поданій Хроніці на сторінках «Українського Історика»[12] відзначено 80-ліття Олександра Петровича з висловами якнайкращих побажань. Майже в тому самому часі (кінець 1979 і початок 1980 року) у зв'язку зі 60-літтям наукової праці і 80-літтям життьового шляху іменовано проф. Ол. Оглоблина почесним членом Українського Історичного Товариства. В листі до нього між іншим написано:

У 1965 році Ви очолили УІТ і причинилися до тривалої розбудови нашого Товариства і його офіціозу «Українського Історика»... Ми радіємо, що спільно дальше працюємо для рідної історії і нашого народу.[13]

---

[11] *Там же.*

[12] «Хроніка», *там же,* стор. 131.

[13] «Хроніка», *Український Історик,* 1-4, 1980, стор. 218.

У лютому 1981 р. переведено дійсними членами УІТ вибори до нової Управи Товариства, під час яких почесним головою вибрано Олександра Петровича Оглоблина, а головою Товариства став дотеперішній науковий секретар, д-р Любомир Винар. До Президії ввійшли також — д-р Марко Антонович як заступник голови й д-р Олександер Домбровський як науковий секретар.[14] В особі історика Марка Антоновича (внук Володимира й син Дмитра Антоновичів), отже третя генерація істориків, маємо генеалогічно-символічне пов'язання Українського Історичного Товариства й «Українського Історика» з добою і школою Антоновича-Грушевського. Приймаючи mutatis mutandis історіографічні принципи школи М. Грушевського та присв'ячуючи відносно багато місця на сторінках «Українського Історика» широкій проблематиці Грушевськіяна, УІТ являється в ідеологічно-символічному аспекті в ширшому розумінні продовженням тієї школи.

Олександер Оглоблин також належить до тієї елітарної, академічної атмосфери останніх етапів діяльности Михайла Сергійовича до часу, поки українська історична наука могла ще сяк так розвиватися у двадцятих і на порозі тридцятих років нашого століття. Сьогодні наш достойний Олександер Петрович являється мабуть останнім могіканом згаданих двадцятих років наукового розвитку української історіографії. На нашій історичній науці в діяспорі тяжить обов'язок опублікування повного наукового дорібку Ювілята. Тому створився Комітет зі заплянуванням видання творів проф. Ол. Оглоблина, який у міру своїх спроможностей старається бути активним у рамках діяльности УІТ навіть у своєму старшому віці.

У вересні 1987 р. переведено дійсними членами УІТ вибори до нової Управи Товариства, при чому Номінаційну Комісію очолював проф. Ол. Оглоблин.[15] На сторінках «Українського Історика»[16] відзначено ювілей 65-ліття академічно-професорської діяльности Олександра Петровича з особливим наголошенням, що на 1987 рік припадає відзначення його 65-ліття професорської праці в Київському університеті. Навіть на порозі свого патріярхального віку наш вельми заслужений історик — Ювілят не відкладає свого науково-творчого пера і дальше старається збагачувати нашу історичну науку, в даному випадку в рамках діяльности УІТ. І так на сторінках «Українського Історика» появилася недавно його стаття п.н. «Пам'яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957), (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука[17])».

В нашій короткій статті ми старалися подати лише важніші моменти співпраці Олександра Петровича на фоні діяльности УІТ. Обережний у своєму поступуванні проф. Оглоблин «загрівся» ідейним теплом ентузіязму молодших від себе істориків і виявився видатним головою УІТ. Старання проф. Л. Винара здобути Ювілята для задуманого діла увінчалися успіхом. Вже кілька років перед офіційним постанням УІТ велися розмо-

[14] «Хроніка», *Український Історик*, 1-4, 1981, стор. 234.

[15] «Хроніка», *Український Історик*, 3-4, 1986, стор. 156.

[16] «Хроніка», *Український Історик*, 1-4, 1987, стор. 199-200.

[17] *Український Історик*, 1-4, 1988, стор. 92-105.

ви на ту тему між групою активних наших істориків, а головний ініціятор задуманого діла вів переписку з деякими нашими істориками, а в тому й з Ол. Оглоблином, стараючися засягнути опінію ширшого круга колеґ старшої й середньої ґенерації.[18]

Як учений з поважним стажем академічно-організаційної діяльности та життєвого досвіду, Ол. Оглоблин виявляв в початках деяку обережність, навіть з певними песимістичними нотками, коли справа йшла про творення «ще одного наукового товариства» і наукового журналу, обчислюваного нормально на дефіцитне видання. Але по суті Олександер Петрович погоджувався з ідеєю реалізації задуманого діла, давав поради, ідентифікуючи себе з групою ініціяторів. Своїм авторитетом він захистив згаданих ініціяторів перед критикою деяких науковців і установ. Одною третиною свого академічно-наукового життя проф. Оглоблин був органічно пов'язаний з діяльністю Українського Історичного Товариства.

Сьогодні, з перспективи чверть століття існування й діяльности УІТ можна сказати, що ініціятивна група істориків з головним ентузіястом тієї справи, проф. Л. Винарем та найголовнішим консультантом, а відтак головою, проф. Ол. Оглоблином зробила правильний кром у напрямі покликання до наукового життя згаданого Товариства. Без УІТ українська наука на Заході була б далеко бідніша, а її історичний сектор був би позбавлений того науково-студійного, організаційного й видавничого динамізму та ідеологічного credo, конечного в процесі дальшого розвитку української наукової національної історіографії.

В особах Олександра Петровича Оглоблина й Любомира Винара з його однодумцями Київ і Львів символічно плече в плече, взялися до праці над ідейно-творчою будовою УІТ — з колеґами істориками соборних земель України, задивлені у велику мету й візію остаточної перемоги історичної правди.

Українське Історичне Товариство зі своїм першим головою Олександром Петровичем Оглоблином ввійшло в аннали історії як головний осередок української наукової історіографії на Заході, який гідно продовжує кращі традиції української історичної науки.

[18] Любомир Винар, «На службі історичній науці: *Український Історик*, 1963-1988», *Український Історик*, 1-4, 1988, стор. 5-42.

Василь Омельченко

ПРОФ. Д-Р ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН
(Життя й діяльність)

7 грудня 1989 р. скінчилося 90 років з дня народження і 70 років науково-академічної діяльности найвидатнішого сучасного історика України проф. д-ра Олександра Оглоблина.

Олександер Петрович Оглоблин народився 24-го листопада (ст. ст.) 1899 р. в м. Києві. Його батьки походили з Новгородсіверського повіту на Чернігівщині: батько — нащадок козацького роду знаного з часів Богдана Хмельницького; мати зі старого шляхетсько-старшинського роду Лашкевичів, відомих меценатів української культури. Олександер Степанович Лашкевич, родич матері Олександра Петровича, був членом Київської Старої Громади й редактором-видавцем (1888-1889) *Киевской Старины,* журналу, що відіграв велику ролю в історії української культури.

Фамілійні традиції, прив'язання до Новгородсіверщини з її героїчною історією і до рідного Києва, породили в Олександра Петровича палку любов до української старовини.

Дуже рано вступив Олександер Оглоблин до III-ої гімназії м. Києва, яку закінчив зі золотою медалею. Одним з його вчителів історії в гімназії був відомий український історик Василь Григорович Ляскоронський, учень В. Антоновича. Ще в гімназії Олександер Петрович почав студіювати історію рідної Сіверщини. Ці студії він продовжує на Історично-Філологічному факультеті Київського університету св. Володимира. Він слухає лекції і працює в семінарах таких визначних вчених, як професори: М. В. Довнар-Запольський (історія Литовсько-Руської держави), Ю. А. Кулаковський (історія Візантії), С. Т. Голубев (історія Української Церкви), Г. Г. Павлуцький (історія Українського мистецтва), В. О. Пархоменко (історія Київської Руси), М. М. Бубнов (історія середніх віків і методологія історії) та інші. 1919 р. Олександер Петрович закінчує університет і починає педагогічну діяльність в середніх школах м. Києва, викладаючи там історію та українознавство.

Того ж року він був обраний на дійсного члена Історично-Етнографічного Товариства при Київському університеті. Наприкінці 1920 р. Олександра Петровича було обрано професором Київського Археологічного Інституту на катедрі історії економічного побуту України, а в 1921 р. він дістав катедру історії України в Київському Вищому Інституті Народньої Освіти ім. Драгоманова, що заступив зреорганізований совєтською владою Університет. З 1927 р. до 1930 р. проф. Оглоблин керував також ка-

тедрою історії українського господарства в Інституті Народнього Господарства в Києві.

1925 року з'явилися в світ два томи (I і II) великої праці Олександра Петровича з історії української фабрики: 1) *Мануфактура в Гетьманщине* і 2) *Передкапиталистическая фабрика*, за яку автор одержав науковий ступінь доктора історії української культури (Одеса, 1926).

До появи цієї праці, як слушно зауважує проф. Оглоблин — «проблема економічної самостійности України в її історичному розвитку не була ані розв'язана, ані навіть науково поставлена. А без цього ідея української самостійности, як науково-історична концепція, неначе була позбавлена міцного фундаменту. Його конче треба було створити». (О. Оглоблин. «Мій творчий шлях українського історика». *Збірник на пошану проф. Оглоблина,* Нью-Йорк, УВАН, 1977, ст. 27). Вже ці праці створили проф. Оглоблинові визначне ім'я в історичній науці.

З 1926 р. Олександер Петрович розпочинає працю в Українській Академії Наук, як старший науковий співробітник при катедрі академіка Дмитра Багалія, а згодом, як Керівник Комісії соціяльно-економічної історії України ВУАН, головою якої був акад. Багалій. Того ж року проф. Оглоблина було обрано на дійсного члена Наукового Товариства Краєзнавства в Одесі та Науково-дослідчого Інституту історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія в Харкові. Року 1927 проф. Оглоблин був обраний на дійсного члена Інституту економіки в Москві, секція історії народнього господарства. Тоді ж він стає дійсним членом Одеського Наукового Товариства Нестора-Літописця, а згодом ще Археографічної комісії ВУАН.

В 1920-х і на початку 1930-х рр. проф. Оглоблин працює в архівах Києва, Харкова, Чернігова, Дніпропетровська, Житомира, Москви, Ленінграду та інших міст. Наслідком цих студій була низка монографій з економічної та політичної історії України XVII-XIX ст., зокрема *Нариси з історії капіталізму на Україні* (Харків-Київ, 1931), *Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика* (Київ, 1931). Остання праця була вже майже закінчена друком, але ввесь її наклад большевицька цензура знищила. (Усі три томи *Історії української фабрики* видано в Harvard Series in Ukrainian Studies, vol. 12: Olexander Ohloblyn A History of Ukrainian Industry, München, Wilhelm Fink Verlag, 1971. 900 ст.).

Важливе місце в дослідах проф. Оглоблина займають студії над історією української зовнішньої і транзитної торгівлі в XVIII-XIX ст., серед них: «Транзитний торг України в першій половині XIX ст.» (1927), «Одеське порто-франко» (1928), «Польський капітал і український ринок за першої половини XIX ст.» (1929) та чимало інших.

Проф. Оглоблин був також піонером у дослідах над фабрично-заводськими архівами України XVIII-XIX ст.

Олександер Петрович працює одночасно в царині політичної історії України XVII-XVIII ст. та історіографії XVIII-XIX ст.

На підставі зібраного ним великого архівного матеріялу, проф. Оглоблин написав низку праць з історії Козацько-Гетьманської України XVII-XVIII ст., головніші з них: «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом» (1927), «До історії Руїни» (1928), «До історії української політичної

думки на початку XVIII ст.» (1928), «Мазепа і повстання Петра Іваненка» (1929) та багато інших, що були опубліковані у виданнях ВУАН, головне в *Записках Історично-Філологічного Відділу ВУАН.*

1926 р. він опублікував студію «До питання про автора Літопису Самовидця» (*Записки Історично-Філологічного Відділу УАН,* кн. VII-VIII). Надійшли 1930-ті роки, трагічні в історії української культури. Тяжкими вони були і для проф. Оглоблина. Після кількамісячного ув'язнення в ГПУ в 1930-1931 рр., в актовій залі Київського університету відбулася трьохденна «дискусія» про науково-академічну діяльність проф. Оглоблина. Головною метою цієї «дискусії» було ствердити «буржуазно-націоналістичний» характер наукових праць і академічної діяльности проф. Оглоблина й дискредитувати перед студенством, в якого він користувався великим авторитетом і пошаною. В наслідок цієї «дискусії», проф. Оглоблин був визнаний за «клясового ворога, ідеолога української буржуазії», втратив катедру, а його праці були заборонені.

Змушений (р. 1933) покинути університет, проф. Оглоблин працює ще деякий час в Академії Наук (до 1934 р.). Водночас він був науковим заступником директора Всеукраїнського Історичного Музею в Києві (1931-1932 рр.) і директором Всеукраїнського Центрального Архіву Стародавніх Актів (1932-1933 рр.), звідки його незабаром звільнено, мовляв «за протаскування українського націоналізму в науковій роботі Архіву».

В 1932 р. проф. Оглоблин організував і очолив Наукову експедицію ВУАН та Всеукраїнського Історичного Музею для дослідження старовинних промислових закладів на Правобережному Поліссі. В 1934-1935 рр. Олександер Петрович був безробітним. Щойно в кінці 1935 р. проф. Оглоблин був запрошений на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії матеріяльної культури Академії Наук УССР.

В 1936-1937 рр. проф. Оглоблин був консультантом археологічних експедицій ВУАН у Городську, Вишгороді та Києві. Це дало йому можливість зібрати цінний архівний та археологічний матеріял до історії залізорудної промисловости, який він використав як у великій монографії *Історія металургії Правобережної України XVI-XIX* ст. (залишилася в рукопису) так і в статтях, що були опубліковані в різних наукових виданнях.

В 1937-1941 рр. проф. Оглоблин був старшим науковим співробітником і завідуючим Відділом капіталізму Інституту історії України Академії Наук УССР.

Щойно в 1938 р. проф. Оглоблин міг відновити свою професорську діяльність в Київському університеті, й того ж року дістав катедру історії України в Одеському університеті. В 1939 р. він був обраний дійсним членом Українського Науково-дослідчого Інституту Педагогіки в Києві.

На початку 1941 р. Олександрові Петровичу був наданий у Москві вчений ступінь доктора історичних наук (без захисту дисертації). Того ж 1941 р. закінчилася наукова діяльність проф. Оглоблина у важких умовах совєтської влади.

Вибухає німецько-совєтська війна, приходить окупація Києва. Українська громада Києва покликала проф. Оглоблина на відповідальний пост Голови Київської Міської Управи й члена Української Національної Ради.

В тяжких і дуже небезпечних обставинах виконує він ці обов'язки протягом 6-ох трагічних тижнів вересня-жовтня 1941 р. При першій нагоді повертається до улюбленої наукової праці. В голоді й холоді окупованого Києва невтомно працює в архівах та бібліотеках, визбируючи матеріяли до малодослідженої доби історії України — Гетьманщини другої половини XVIII ст.

В 1942 р. проф. Оглоблин був директором Музею-Архіву переходової доби м. Києва, а в 1942-1943 рр. Головою Історично-філологічної секції в Київському Будинку вчених.

1942 р. проф. Оглоблина обирають дійсним членом Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі.

Восени 1943 р. Олександер Петрович переїздить до Львова, де провадить наукову роботу в Історичній секції НТШ.

Св. п. Митрополит Андрей гр. Шептицький, пляну́ючи створити Церковно-Археографічну Комісію, доручив проф. Оглоблинові скласти проєкт статуту Комісії. Однак, дальші воєнні події стали на перешкоді здійсненню плянів Митрополита.

Щойно у Мюнхені, 1946 р. Комісія розгорнула свою працю, і проф. Оглоблин був обраний заступником голови Комісії.

На весні 1944 р. Олександер Петрович, обраний професором Українського Вільного Університету, переїздить до Праги.

Після закінчення війни проф. Оглоблин перебував в 1945-1951 рр. в Баварії, де він продовжував академічну і наукову діяльність. Він був звичайним професором і членом Сенату УВУ й Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ в Мюнхені, дійсним членом НТШ (з 1947 р.) та УВАН (з 1948 р.), заступником Голови Українського Історично-Філологічного Товариства в Мюнхені (колись Празького — з 1949 р.).

Тоді ж проф. Оглоблин був директором Науково-Дослідчого Інституту Мартирології (з 1946 р.), керівником Відділу Генеалогії Українського Науково-Дослідчого Інституту Родознавства та Знаменознавства (з 1947 р.), дійсним членом Українського Чорноморського Інституту (з 1943 р.). З 1948 р. проф. Оглоблин працює, як член Редакційної колегії *Енциклопедії Українознавства* й редактором її історичного відділу.

Року 1951 проф. Оглоблин переїхав до США й одразу включився в тутешнє українське науково-академічне життя. Він стає головою Історичної секції УВАН.

В 1953 р. проф. Оглоблина обирають дійсним членом Academie Internationale Libre des Sciences et des Lettres в Парижі.

В 1950-х роках він був Головою Іспитової Комісії Філософічного Факультету УВУ в США й професором Українського Технічного Інституту в Нью-Йорку.

В 1960-х р. проф. Оглоблин був Головою Наукової Ради Східньо-Европейського Дослідного Інституту ім. В. К. Липинського (Філядельфія).

З 1964 р. проф. Оглоблин — Голова Українського Генеалогічного й Геральдичного Товариства, а з 1965 р. — Голова Українського Історичного Товариства.

В 1968-1970 рр. Олександер Петрович був гостинним професором істо-

рії України в Гарвардському університеті, а в 1970-1977 рр. працював там як науковий консультант для докторантів з історії України. З 1973 р. — почесний член Українського Наукового Інституту Гарвардського університету.

З 1970 р. він був Президентом УВАН у США (переобраний в 1974 р. на другий термін). Року 1987 обраний Почесним Президентом УВАН у США.

1965 р. проф. Оглоблин одержує від УВУ почесний докторат права.

1980 р. був обраний Почесним Головою Українського Історичного Товариства, а року 1988 проф. Оглоблина було обрано почесним членом Наукового Товариства ім. Шевченка.

Ми вже торкалися головніших праць проф. Оглоблина київського періоду його наукової діяльности.

Ідея національно-державної самостійности України в її історичному розвитку, завжди цікавила нашого історика. Цій проблемі присв'ячено також низку важливих праць проф. Оглоблина, опублікованих у 1950-1960-х роках. Найголовніші з них: монографії — *Українсько-Московська Угода 1654 р.* (1954), вийшла також в англійській мові, *Думки про Хмельниччину* (1957), *Гетьман Іван Мазепа та його доба* (1960) та інші. Багато статтей проф. Оглоблина було опубліковано в різних наукових виданнях як українських (головне в *Анналах* УВАН і в *Українському Історику*) так і в інших наукових виданнях.

Зокрема важливою ділянкою наукової праці проф. Оглоблина була й є історія української національно-державницької думки й руху другої половини XVIII ст. Цій проблемі присв'ячено великий цикл дослідів Олександра Петровича. Проф. Н. Полонська-Василенко, характеризуючи ці досліди проф. Оглоблина, пише: «Від Мазепинської доби з її боротьбою за незалежність України, переходить він до доби онуків тих діячів, людей, які жили тоді, коли російський уряд остаточно знищив незалежність України і всі ті установи, що збереглися від її державности, коли не лише самостійність України, а навіть автономія її була знищена» («Проф. д-р Оглоблин», *Вісник,* 1955, ст. 28).

Починаючи з 1940-х років, з'являються документальні нариси проф. Оглоблина про діячів України XVIII-XIX століть, що згодом видані були у збірці *Люди Старої України* (1959). До цього ж циклу належить монографія *Опанас Лобисевич, 1732-1805* (1966). Крім того, проф. Оглоблин опублікував низку студій про *Історію Русів,* зокрема про походження цього твору та особу його автора. Головні висновки цих студій Олександер Петрович подав у вступній статті до зредаґованого ним українського видання *Історії Русів* (переклад Вяч. Давиденка, вид. ООЧСУ, Нью-Йорк, 1956).

Серед історіографічних студій проф. Оглоблина особливо важливі: «Українська історіографія, 1917-1956» (*Аннали* УВАН, т. V-VI, 1957, англійською мовою) й *Думки про сучасну українську совєтську історіографію* (1963). Проф. Оглоблин є автором майже всіх історіографічних статтей в *Енциклопедії Українознавства* (та в її англійському виданні. Треба нагадати також, що в *ЕУ* надруковано багато інших статтей і заміток проф. Оглоблина з історії України (разом понад 250).

Улюбленою ділянкою дослідів Олександра Петровича завжди була українська генеалогія, де він «... відкриває перед цією науковою галуззю нові перспективи: з науки, яка переважно вивчала генеалогічні зв'язки вищих верств населення, він перетворює її на складову частину історичних дослідів взагалі й поширює коло досліджень на інші верстви людности XVII-XVIII ст. (Н. Полонська-Василенко, «Проф. Д-р Оглоблин» *Вісник,* 1955, ст. 28). Наслідком цих дослідів, були численні праці Олександра Петровича про роди Дорошенків, Ханенків, Туманських та інших. Особливо цінна його монографія *Предки Миколи Гоголя* (1968), англійською мовою — «Ancestry of Mykola Gogol (Hohol)» in Annals УВАН, vol. XII, 1969-72, pp. 3-43 (Separate reprint, 43 p.).

Ролю і місце генеалогії в системі історичних наук визначено в цікавій студії проф. Оглоблина: «Українська генеалогія та її значення для історичної науки» (*Записки ЧСВВ,* Рим, 1960, т. III).

Олександер Петрович працював також над історією української церкви. З цієї ділянки можна згадати його давню монографію *Захарія Корнилович, єпископ Переяславський, коадьютор Київської митрополії* (1920) та численні статті, друковані в українських наукових виданнях на еміґрації.

Питання історії української культури завжди цікавило Олександра Петровича. Він присвятив низку своїх праць спеціяльним питанням української культури XVII-XIX ст. (проблема іконографії Мазепи, історія українського мистецтва XVII ст. і музики XVIII ст., історія українських бібліотек, архівів тощо).

Хоч уся наукова діяльність проф. Оглоблина була пов'язана з історією України, він не уникав також проблем, які стосуються історії цілої Східньої Европи. Про це свідчить зокрема його студія *Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст.* (1951).

Проф. Оглоблин опублікував понад 300 наукових праць і понад 300 гасел в *Енциклопедії Українознавства,* а коло 100 його цінних наукових праць не були опубліковані, навіть рукописи багатьох з них загинули в умовах українського лихоліття.

Вшановуючи 90-річницю з дня народження нашого великого історика, подбаймо про видання його наукових праць, що є в рукописах, про які свого часу було сказано «... і десятиліттями поневіряються тут серед нашої безпорадности і байдужости». Він на це заслужив своїм вкладом в науку історії України, в процес розвитку української національної культури, в українське академічне та громадське життя.

Любомир Винар

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН, ЯК ДОСЛІДНИК ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ І ЙОГО ДОБИ*
(Підсумки)

У 1989 році припадає відзначення двох знаменних ювілеїв — 350-ліття народження гетьмана Івана Мазепи (* 1639), одного з найвидатніших українських державних діячів і дипломатів Козацько-гетьманської держави, і 90 ліття з дня народин проф. д-ра Олександра Оглоблина (* 1899), провідного українського історика і на сьогодні найвидатнішого дослідника життя і діяльности І. Мазепи.

Головне завдання нашої доповіді коротко насвітлити і оцінити мазепознавчі дослідження проф. О. Оглоблина, а водночас визначити місце цих наукових досліджень в загальній науковій творчости історика. З уваги на обмежений час, подаємо нашу доповідь у формі відповідних зіставлень і заключень основаних не лише на аналізі відповідних творів, але також на моїх численних розмовах з проф. О. Оглоблином про його творчість і наукову діяльність.

Треба підкреслити, що студії Олександра Петровича мазепинської доби безпосередньо в'яжуться з його історичною схемою, яку він в основному прийняв від М. Грушевського, і відповідно її поширив і доповнив, включаючи 19 і початок 20 стол. На увазі маємо три основні періоди розвитку українського народу і держави: 1) княжа державна формація (Київська Русь і Галицько-волинська держава), 2) Козацько-гетьманська держава, 3) модерна українська державність, яка відродилася в 1917/18 рр. Саме досліджуючи козацько-гетьманську державність, О. Оглоблин концентрує свої дослідження на двох центральних темах і періодах: епоху Хмельницького і державне будівництво Ів. Мазепи. Він правильно наголошує, що ідея безперервного розвитку українства від Олега до Сагайдачного, створена в першій чверті XVII ст. — показує безпосередній зв'язок козацької держави з княжою Україною. Отже козацько-гетьманська держава була спадкоємцем старої київської імперії. Дослідження доби Мазепи і його державницької дії, не можна повністю зрозуміти без бодай короткого насвітлення історичної схеми Ол. Оглоблина з наголошенням ідеї історично-політичної тяглости української державности.

Без перебільшення можна ствердити, що дослідження гетьмана І. Ма-

---

* Це є резюме доповіді виголошеної на науковій конференції Українського Вільного Університету і Українського Історичного Товариства, яка відбулася в Мюнхені у грудні 1989 р.

зепи і його доби являється одною із центральних тем в наукових дослідах проф. Оглоблина, а заразом включає ділянки політичної, економічної, культурної і релігійної історії України. Тут треба підкреслити суб'єктивні і об'єктивні моменти, які безпосередньо впливали на мазепознавчу тематику історика. «Мазепинська доба, — пише Ол. Оглоблин, — вабила мене віддавна. З дитячих літ я був оточений мазепинськими пам'ятками у Києві, зокрема на моєму Подолі, де був Братський манастир і та скарбниця української культури — Могилянська Академія, що колись пишалася також іменням Мазепи... Вага мазепинського ренесансу була для мене ясна».[1] Також члени роду Олександра Петровича (напр. Семен Тихонович Тищенко-Лашкевич) були діячами мазепинської доби — це були ці суб'єктивні чинники, які впливали на зацікавлення молодого історика добою Мазепи. Рівночасно Олександер Петрович уважав, що часи Мазепи в історії України позначилися великим піднесенням українського політичного, економічно-суспільного і культурного життя і тому являлися вийнятково важливими в дослідах Козацько-гетьманської держави.

> Доба Мазепи, — пише проф. Оглоблин, — це часи відродження України політичного, економічного, культурного — по Руїні, що знищила великі пляни Хмельницького, Виговського і Дорошенка, обмежила українську державу тереном Лівобережжя, поставила гетьманську владу віч на віч з ростучою силою старшинської аристократії й залишила Україну на поталу московського імперіялізму.[2]

Якщо ідеться про хронологію досліджень Олександра Петровича присвячених мазепинській добі, то в його автобіографічному нарисі читаємо:

> Праця над Петриком (1926-1929) була початком моїх ширших студій над Мазепинською добою. Я збирав нові й нові матеріяли для цієї теми, дещо друкував у виданнях ВУАН, але після 1930 року годі було і думати про нормальне продовження наукової роботи над цією вельми небезпечною (фактично забороненою) темою. І коли я повернувся до неї, властиво змушений (дослівно) повернутися в 1937 році, бо це було моїм пляновим завданням в Інституті історії України АН УССР, то я згодом писав: «Український дослідник, позбавлений волі наукового досліду, приневолений був писати про цю небезпечну для совєтського режиму добу те, що не було за тих умовин правдивою історією...» І я щасливий, що мені судилося в умовах вільного світу, хоч і далеко за межами Батьківщини, завершити свої студії над «добою Мазепинського ренесансу» й хоч у формі монографічного нарису (Гетьман Іван Мазепа та його доба, 1960), сказати правду про цю величну і трагічну добу нашої історії.[3]

Тут треба підкреслити, що дослідження Олександра Петровича, базува-

---

[1] Олександер Оглоблин, «Мій творчий шлях українського історика», *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина.* Відповідальний редактор Василь Омельченко. Нью Йорк, Українська Вільна Академія Наук, 1977, стор. 34.

[2] Олександер Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба,* Нью Йорк-Париж: *Записки НТШ,* т. 170, 1960, стор. 5.

[3] Олександер Оглоблин, «Мій творчий шлях українського історика», стор. 20.

лися на архівних фондах московських, київських і інших архівів. Якщо ідеться про діяльність і повстання Петрика та його політичну програму — то вони зовсім ясні — головна мета Петрика — визволення України від московського і всякого іншого панування, мовляв «Щоб ми більше нічієго ярма і московського і польського не носили на своїх вольних шиях» (Лист Петрика до Запорозької Січі з 18 травня 1692). Назовні акція Петрика була скермована проти Мазепи і його «пропетрівської політики» в тому часі, але проф. Оглоблин не виключає можливости «участи в акції Петрика навіть самого Мазепи», про це також свого часу писав сучасний історик Мазепинської доби С. Величко, мовляв Мазепа був промотором акції Петрика.[4] Ця гіпотеза вимагає дальшого дослідження. Праці Олександра Петровича «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом (1927), «Мазепа і повстання Петрика Іваненка» (1929), *Ескізи з історії повстання Петрика* (1929), *Нові матеріяли до повстання Петра Іваненка (Петрика)* (1948) безпосередньо причинилися до кращого розуміння старшинської опозиції, а також напрямних української політики того часу, в яких лежала ідея незалежности української держави.[5]

В насвітленні діяльности гетьмана Мазепи треба підкреслити обширну джерельну основу його дослідження і об'єктивну інтерпретацію доби Мазепи, чи пак «мазепинського ренесансу» — цю концепцію історик впровадив в українську історіографію в 1920-их роках. Проф. Оглоблин аналізує особистість гетьмана в контексті його влади і державного будівництва і доходить до висновку, що гетьман був людиною надзвичайних дипломатичних здібностей, високої культури, з глибоким досвідом европейського світу, а перш за все він мав *надзвичайний хист володаря.* Історик об'єктивно стверджує, що Мазепа дістав від своїх попередників сумну спадщину: напруження соціяльних відносин, опозиційні настрої козацької старшини і політичну боротьбу серед різних верств українського населення, непорозуміння із Запоріжжям і послідовну політику Московської держави, яка змагала до знищення Козацько-гетьманської держави. Крім того Польща, Крим і інші держави постійно втручалися з справи козацької України, в її політичне життя.

На думку О. Оглоблина у тодішній ситуації головним політичним пляном Мазепи було об'єднання Правобережжя і Лівобережжя в єдиній гетьманській державі. Тут ще мусимо підкреслити, що Мазепа був прихильником і промотором міцної гетьманської влади на засадах тоді панівного абсолютизму в Европі. Це виразно бачимо в питаннях спадщини — наступництва по Мазепі, а також в його ставленні до козацької опозиції. Побіч численних довідок про Мазепу, його оточення і добу основною працею проф. О. Оглоблина є його монографія *Гетьман Іван Мазепа та його доба,* у якій історик подає обширну аналізу внутрішньої і

---

[4] Олександер Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба,* стор. 178.

[5] Повний список мазепознавчих праць видрукованих до 1975 року поданий в моїй бібліографічній праці — Любомир Винар, «Бібліографія праць проф. Олександра Оглоблина (1920-1975)», *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина,* стор. 93-123.

зовнішньої політики гетьмана, його культурницьку діяльність, а перш за все дає докладну аналізу головних політичних концепцій гетьмана. Окремі розділи монографії присвячує розриву Мазепи з Петром І, союзові України зі Швецією, полтавській битві і мазепинській еміґрації. Оцінюючи діяльність Мазепи, проф. Оглоблин пише, що гетьман «у засаді не був ні москвофілом, ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну долю і історію українсько-московських взаємин. Він провадив супроти Москви двоторову політику»,[6] коли це було потрібне для реалізації його головних політичних цілей. Перший тор політики Мазепи, пише Оглоблин, завів його в глухий кут, другий тор — це був розрив з Москвою і союз з наймогутнішим тоді ворогом Москви — Швецією.

Не зважаючи на мілітарну поразку Карла XII і Мазепи під Полтавою, яка була спричинена різними чинниками, а заразом полтавська катастрофа перечеркнула основні політичні пляни Мазепи, проф. Оглоблин уважає, що чин Мазепи «заманіфестував перед усім світом і перед майбутніми поколіннями державну волю української нації».[7] Ця воля наглядно заманіфестована в Бендерській конституції Української козацької держави, яку проф. Оглоблин уважає вікопомним пам'ятником української державницької думки того часу.

У дослідженнях Олександра Петровича також треба згадати іконографію гетьмана Мазепи. Іконографічні праці історика, присвячені аналізі автентичности і клясифікації портретів Мазепи, а також їхньому датуванню. Автентичні портрети гетьмана мають велику документальну вартість.

Історіографічні дослідження Ол. Оглоблина, присвячені науковій критиці історичних студій різних істориків, в яких насвітлювалася діяльність Івана Мазепи в контексті політичного, культурного і економічного розвитку Східньої Европи. На окрему увагу заслуговує його критичне насвітлення й аналіза досліджень совєтських істориків, які мусіли у своїх працях придержуватися совєтської, партійної історичної схеми. Олександер Петрович пише про методологічну недосконалість совєтської історіографії, а також наголошує явище історичного нігілізму, «який іноді переходить просто у фальшування історії».[8] Цей нігілізм історик ілюструє численними прикладами із гіпотез різних совєтських російських і українських істориків (напр. заперечування існування союзу і договору між Мазепою і Карлом XII, заперечування існування Гетьманської козацької держави, фальшивої інтерпретації позитивного політичного й економічного впливу Росії на Україну за Петра І-го, тощо). Це фальшування доби Мазепи повністю відповідало вимогам совєтської історичної схеми в 1960-их і 1970-их роках. Проте треба рівночасно сказати, що проф. О. Оглоблин з власного досвіду знав, що український історик, позбавлений свободи наукового досліду, приневолений був писати те, що не було історичною правдою, науковою історією. У 1930-их роках він сам перейшов цей шлях і не міг

---

[6] Олександер Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба,* стор. 16.

[7] *Там же,* стор. 358.

[8] Олександер Оглоблин, *Думки про сучасну українську совєтську історіографію,* Нью Йорк, В-во ОЧСУ, 1963, стор. 35.

провадити незалежне історичне дослідження доби Мазепи і інших періодів історії України.

Коли в 1989 році появилася стаття Василя Марочкіна «Гірка чаша Івана Мазепи»,[9] в якій автор відкидає фальшиві концепції про «зраду Мазепи», автор цих рядків мав нагоду обговорити цю небуденну статтю з Ювілятом. Проф. Олександер Оглоблин уважає, що у відносно короткому часі, українські історики в Україні, які тепер не мусять унапрямлюватися партійною схемою історії, зможуть дати повну переоцінку життя і державницької діяльности гетьмана Мазепи. Лише час покаже чи передбачення нашого історика будуть здійснені. Тепер лиш можемо підкреслити, що праці проф. Оглоблина з 1920-их років і його дослідження після Другої світової війни, присв'ячені мазепинському ренесансові, до сьогодні становлять залізний фонд української історіографії.

ДОДАТОК

У зв'язку із тривалим відзначенням Ювілею проф. Олександра Оглоблина, Українське Історичне Товариство плянує видання деяких праць нашого заслуженого історика, присвячених мазепознавсту й іншим ділянкам історії України. Тут у першу чергу треба згадати англомовний переклад монографії історика про Івана Мазепу — це є до сьогодні найсолідніша праця про гетьмана, і з уваги на численні перекручення совєтських і західних істориків діяльности і політичних концепцій Мазепи, її треба видати англійською мовою. Перекладачем праці є дійсний член УІТ проф. Орест Субтельний.

Рівночасно Науково-дослідча програма українознавства при Іллінойському університеті в Урбані (директор проф. Дмитро Штогрин) плянує видати, як перший том своєї монографічної серії, збірник праць Олександра Оглоблина з 1920-их років (редактор проф. Любомир Винар). Також УІТ плянує видати декілька томів праць проф. О. Оглоблина, що будуть укладені за тематичним принципом. Тут подаємо *проєкт* першого тому, який містить праці присвячені політичній історії України.

ЗМІСТ

Передмова
Творчість проф. О. Оглоблина
Частина І. ХМЕЛЬНИЧЧИНА

---

[9] Василь Марочкін, «Гірка чаша Івана Мазепи», *Україна*, ч. 47, 1989.

Автор цеї статті, кандидат історичних наук, започаткував в українській совєтській історіографії переоцінку діяльности гетьмана. Він твердить, що за всю свою історію «Україна після Богдана Хмельницького, не мала рівного Мазепі гетьмана. І як державний діяч, і за освітою та культурою він перший серед гетьманів».

Проф. О. Оглоблин говорив мені, що він щасливий, що дожив до появи цеї статті в совєтському журналі, яка, на його думку, буде мати вплив на історичні дослідження Мазепи і його доби в сучасній Україні.

«Золотий спокій»; «Думки про Хмельниччину»; «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська Рада 1654»; «До історії Руїни».

Частина II. МАЗЕПИНСЬКА ДОБА

«Іван Мазепа до гетьманства»; «Зовнішня політика Івана Мазепи»; «Боротьба старшинських угрупувань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика»; «Ескізи з повстання Петрика»; «До історії української політичної думки на початку XVIII ст.»; «Бендерська конституція 1710 року»; «Україна в часи І. Скоропадського і П. Полуботка».

Частина III. ГЕТЬМАНЩИНА 18 стол.

«Проблема зросту і занепаду Козацько-Гетьманської Держави 17-18 стол.»; «Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини 17-18 стол.»; «Українські політичні пляни 1730-их років»; «Ханенки»; «Василь Капніст»; «Берлінська місія Капніста 1791 р. Історіографія і методологія питання».

Частина IV. БІБЛІОГРАФІЯ

Цей том начислює приблизно 700 стор. друку і його можна розділити на дві окремі частини і друкувати окремо.

Ці праці УІТ плянує видати у співпраці з іншими науковими установами (українськими, американськими і канадськими). Це саме відноситься до архівних матеріялів, які Ювілят бажає видати пізніше з рамені УІТ.

Видання друкованих і недрукованих праць проф. Ол. Оглоблина стане тривалим відзначенням Ювілею нашого Дорогого Ювілята, який є теперішнім найвидатнішим українським істориком. Він виховав кілька поколінь українських дослідників в Україні, Західній Европі і Америці. Отже слово тепер за УІТ і іншими науковими установами й українським громадянством, яке повністю розуміє вагу історичних досліджень проф. Олександра Оглоблина. Віримо, що ці проєкти зреалізуються у відносно короткому часі.

Юрій Бойко

ШЕВЧЕНКОВА НАЦІОНАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ ТА ШЕВЧЕНКОВЕ ЗАСТОСУВАННЯ ЇЇ

(Закінчення)

Незадовго до арештів Кирило-методіївців на одному з київських будинків поліція зняла проклямацію, яка могла походити лише з кіл молоді київського університету.

«Браття! Настала велика пора, пора, коли маємо змити ганьбу, нанесену попелові наших батьків, нашій рідній Україні підлою рукою вічних ворогів наших. Хто з Вас не підийме руки за велику справу? За нами Бог і добрі люди, вірні сини України, вороги кацапів».[12]

Не всі Кирило-методіївці були виарештувані. За свідченням Пільчикова, до них належало щось коло 100 осіб. П. Зайцев у книзі «Життя Т. Шевченка» писав, що по арештуванні Кирило-методіївських Братчиків постала у Києві нелеґальна українська підпільна організація, яка, одначе, через брак політичної досвідчености, занепала. Шевченків послідовник, маґістер Головко у Петербурзі, говорив, очевидно, з молодечим перебільшенням про «тисячу» прихильників Шевченкових ідей. Щось у цьому вислові було реального, бо коли прийшла жандармерія до Головка з обшуком, він вистрілив у жандарма, а тоді застрелився. Це самогубство натякає, що за Головком стояли його товариші, яких він не хотів видати поліції.

Бувши керівником Бібліографічного відділу Інституту Шевченка при Академії Наук в 1934-1935 рр., я розпоряджав коротким описом архівних даних про численні цензурні заборони Шевченкових творів, а разом з тим і про людей, переслідуваних за популяризацію його революційних поезій. Тим п'ятдесятникам, яких заарештовувано, приписувано й участь в російській організації «Земля і воля», але кожного обвинувачувано також в українському «сепаратизмі» (саме цей термін і був ужитий в архівних даних, хоч «Земля і воля» ніяк не підтримувала «сепаратизм»).

Уже в 30-тих роках мені було ясно, що революційна молодь, втративши на початку 1861 року свого провідника, не могла ще вийти зі своєї програмової аморфности, не спромоглася виробити революційної практичности. Тому частина пішла в лави російських революціонерів, а

[12] П. Зайцев: *Життя Тараса Шевченка,* 1955, с. 192.

частина стала на шлях аполітичного культурництва. Так з лона українських 50-ників постали, з одного боку, яскраві представники російської революції, промостивши шлях таким російським 70-никам, як українці: Желябов, Лизогуб та інші, з другого боку, люди типу безпрактичного Радюка, героя роману «Хмари» Нечуя-Левицького, а також спритнішого леґального діяча, що не відірвався від українського простонародного ґрунту, Семена Жука в романі Кониського «Семен Жук і його родичі». Вони стали читачами «Основи», а то й дописували до неї. В «Основі», органі, який Шевченко перед смертю плянував, як «свій», культивовано пам'ять великого поета, але Куліш і Костомаров укупі з В. Білозерським і не могли з цензурних причин, і не потрапили з огляду на своє зопортунізування зберегти щось виразне із революційних заповітів Шевченка на сторінках «Основи», революційні поезії проводиря українського світу не могли там з'явитися, але й інші поезії його друкувалися з великими пропусками. По смерті Шевченка відразу повіяло духом «українофільства».

* * *

1855 рік був роком виникнення українських революційних груп у Київському і Харківському Університетах, поштовхом для цього була саме Київська Козаччина, що наснажувала і Шевченка вірою в революційні здатності українського народу.

Не лише мої спогади з молодечих років про реєстр архівних даних є важливими, але і натяки у працях Ф. Прийми, В. Дьякова, М. Яворського і Ф. Савченка також у фоліянті «Деятели революционного движения в России»... т. 1, ч. 2. Дані з 20 рр. лише згадували окремі імена з дуже скупою характеристикою, з якої не випливав образ українського руху 50-тих рр., новіші совєтські шевченкознавці причіплюють до імен лише наличку «російсько-українського руху», що явно продиктоване ідеологічними приписами сучасної похмурої дійсности на Україні. Глянути незалежно на ці прізвища, розшукати в страшенно обмежених відомостях про них ті штрихи, які свідчать про їхню українську революційну окремішність — це значить висунути гіпотезу про національно-визвольний рух другої половини 50-тих рр. минулого століття, гіпотезу про українське революційне тло для Шевченка наприкінці його життя. Оце саме й роблю в дальшому ході моєї розвідки.

* * *

Перш, ніж шукати контактів з молоддю на Україні, Шевченко мусів оглянутися навколо себе в Петербурзі. Із щирих Шевченкових друзів, п'ятьох братів Лазаревських, тільки двох — Івана і Олександра — можна вважати революційними послідовниками поета. Обидва вони познайомилися з Шевченком у Петербурзі 1858 р., обидва були студентами, оберталися в гарячковій студентській атмосфері, але спрямовуючі стимули діставали саме від Шевченка, з яким зустрічалися дуже часто. Іван Матвійович багато переписував поезій Шевченка, і не тільки для себе. Він їх поши-

рював, для себе ж мав окрему збірку, власноручно підготовану. Його приваблювали твори 1858-1960 рр., але й «Великий Льох». Олександер Матвійович захопився Шевченковим критицизмом козацької старшини, і навіть тоді, коли вже простигла молодеча кров, він присвячувався дослідам паразитизму українських старшин, «варшавського сміття, грязі Москви», — дядьків отечества чужого», доходячи аж до тенденційности. В петербурзькому гурті я виділяю особливо Честаховського, про якого уклалася думка, що він був мрійливий романтик. Це тільки частина правди про нього. Уважна аналіза його листів показує, що його романтизм сполучався із вдумливістю, із розмахом в українське майбутнє, але йому зовсім не бракувало практичности. Перевезення тіла Шевченкового з Києва до Канева, поховання над Дніпром з тисячами учасників, спорудження великої могили потребувало не тільки масового ентузіязму, але й великих організаційних здібностей, з якими Честаховський перемагав великі труднощі. Шевченкознавці легковажно збули практично-революційну пропаґанду Честаховського на могилі, прилучили цю пропаґанду до злісних леґенд, творених навколо могили шляхтою. Це легковаження Честаховського в укр. шевченкознавстві поставало з того, що неураховано було фактор українських п'ятдесятників. У Петербурзі Честаховський, як підручний Шевченка у практично-революційних справунках, конспірувався. Але, коли поет помер, скинув Честаховський конспіративні пута. Серед зібраних на Тарасовій могилі розказував він про Шевченкові турботи визволення селянства, з відвічно належною їм землею, звертався до державних ідеалів Козаччини, продавав Шевченків буквар, на який завдяки палкій красномовності пропаґандиста селяни накидалися, ширив Шевченкові брошурки з серії «Сільська бібліотека». В листі до Черненка Честаховський писав:

«Іще сонечко на небі сяє, а наше сонечко святе, батько Тарас, великий світ України, уже востаннє сховалось за темну гору, відкіль уже його ясного нового світу більше не побачить рідна земля українська з своїм добрим людом козачим. 10-мая в сім часів пополудні наш дорогий і любий Кобзар улігся на вічні віки у своїй новій хатині, відкіль уже не вийде більше подивиться на світ Божий, своїм ясним козацьким поглядом не окине неньку Україну, не почує більше його нової та голосної пісні добрий люд козачий, а та пісня, що проспівана ним, нехай буде піснею благовісти для молодого козачого покоління і направляє к добру, честі і користі народної кожного чесного українця».

В цих кількох рядках чотири рази згадано козацтво. Сумні урочистості на могилі Честаховський насичує старовинними козацькими піснями. Для нього — Козаччина — Шевченко — майбутнє України — є нерозривними ланками. Протягом ряду днів і ночей творив він на могилі літургічний настрій, організовуючи співи козацьких пісень впереміну з панахидами.[13] Про Честаховського переказувалися серед селянства леґенди:

[13] «Киевская Старина», 1898, Н. 2.

«Як жив Тарас, то оцей чоловік точнісінько іде по його сліду. Це якийсь пророк, бо кажуть, бачили його чи у Хмільній, чи якійсь другій слободі, що ніс на собі величенний хрест сажнів з двадцять... і хоч би він сам і не признавався людям, що пророк, то все таки видно, що се щось не просте».[14]

До 50-ників у Петербузрі, здається, належав і Данило Каменецький, даремно, що був довіреною особою у Куліша. У друкарні Пантелеймона Олександровича він включив у видання «Кобзаря» 1860 р. дещо всупереч цензурній забороні, а до ряду місць, виключених цензурою і позначених рядками крапок, він надрукував окремі вклейки, що їх Шевченко доліплював в примірники для найпевніших знайомих. На таке Куліш не пішов би, він стримував Шевченка від радикальних кроків, рахуючи на царські реформи. З Харкова в Петербурґ переселився Феоктист Хартахай, грек з походження, але який же полум'яний український патріот! Енерґійний, рішучий, він був зачарований поетом. До петербурзької групи, видко, належав і Федір Дейкун-Мовчаненко, бо не дарма Шевченко подарував йому «Кобзар» 1860 р. із вклейками. Так виглядає, що зв'язковим між Петербургом і Україною був Петро Лобко.

У російськомовній біографічній розвідці про Шевченка О. Кониський подав загадковий факт: наприкінці 1860 р. до Шевченка щоденно заходив художник-земляк Орловський; між ними точилися розмови, що не могли заспокоювати поета. Відомо, що Шевченко допоміг Орловському влаштуватися на студії в Академію Мистецтв. Але чи ця справа вимагала щоденних відвідувань уже хворого поета? Орловський був свіжоприбулою людиною з України, можливо, що й він належав до п'ятдесятників.

Петербурзьке студентство було середовищем, з якого могли легко виростати українські борці за волю. З сутінків конспірації вони вийшли наверх, коли вже Шевченко помер 1861 року. Але вони ж були у петербурзьких високих школах і в 1859, і 1860 роках. 1861 року розгорнувся в Петербурзі студентський штрайк. Заводіяк поліція виловила. Це були Іван Домашевич, Павло Гальченко, Василь Гасовський та інші.[15]

Всіх їх замкнено спочатку в Петропавлівську фортецю, а далі переведено в Кронштадт, згодом випущено на волю. Харків постачав революційні сили в Петербурґ. Іродіон Іванович Костенко, народжений на Переяславщині, син священика, перемандрував із харківського університету в Петербурзький, вплутався у студентські заворушення і був засланий у Перм.

* * *

Ми досі ще не маємо ні скільки-небудь докладної історії української політичної думки, ні історії українського революційного руху. Суроґатом править «Історія українського письменства» С. О. Єфремова. В ній міститься огляд розвитку нашої літератури і громадсько-політичного руху.

[14] Там же.

[15] *Деятели рев. движ. в России,* т. I, с. 2.

Наше відродження після миколаївської реакції починає Єфремов з активізації Куліша, початковий стан руху бачить дослідник у постанні «Основи». Українофільство прийнято вважати початком відродження варіянту кирило-методіївства, а виникнення київської «Громади» 1860 р. береться як дату народження українофільства, що з певними відмінами проіснувало до постання української національної революції.

Шевченкові в цьому русі приділяється багато уваги. Але Шевченко для українофілів і збіднений і не до кінця зрозумілий. В єфремівську схему треба включити те, що славетний учений через недоступність матеріялів не помітив. Під впливом Київської Козаччини на Україні з 1855 року виник переважно студентський рух, він був радикальний, з кінцевою революційною метою. Цей рух ішов назустріч ідейному спрямуванню Шевченка, а Шевченко ішов назустріч цьому рухові. Це було те, що наклььовувалося і виявлялося рядом цікавих симптомів, що заглушувалося, але не цілком заглухло і після селянської реформи. Тут місця для федералістичних ідей не було. Люди шукали і намацували Шевченкову революційність. Де вони, ці люди, були? В Києві, більше в Харкові, трохи а Полтаві, а ще й одинаки в розпорошенні. Це були Василь Гнилосир, Петро Завадський, Залюбовський, Тищинський. Рання діяльність Петра Єфименка, Павла Чубинського, Олександра Кониського належить також сюди. З ними був Андрій Потебня, брат славетного філолога, підполковник Андрій Красовський, військовик Володимир Синегуб. На Черкащині мали вони однодумця, учасника Київської Козаччини Івана Запорожця. Агапій Гончаренко, що започаткував в Америці українське життя Шевченковим «Кавказом», також належав до цього гурту — його шлях — Атени, заперечення в Шевченковому дусі візантійщини російського православ'я, Лондон, де він працює у друкарні Герцена, але не пристає на його російські позиції, а тоді Америка.

Друга половина 50-тих років була цікавим часом. Імператор Олександер II при коронуванні проголосив блискучу, спокусливу промову, зміст якої зводився до ідеї: краще зробити революцію згори, аніж допустити до революції знизу. Довгий шерег засланців повернено в центральну Росію, донощики перелякалися, адміністрація на деякий час не знала, що дозволено, а що заборонено. Суспільство поділилося на кріпосників з правом боронити кріпацтво і на лібералів, що готували повалення кріпацької системи, а спідсподу росли революційні парості. Переглядаючи «Черниговский листок», що його видавав Леонід Глібів, я натрапив на вістки про ряд ніби плянових підпалів в українських селах, вони були і поза Україною. Це було діло російських нігілістів, які керувалися гаслом, «Чим гірше, тим краще» — хотіли спровокувати селян до бунту, байдуже, чим він закінчиться. Існувало тоді об'єднання, яке називалося «Ґласность». Можливо, що українським відповідником була групка у Москві з назвою «Вертеп». Знаємо лише, що туди належав Матвій Якович Свириденко, прихильник недільних народніх шкіл. Закінчився цей період в російських громадських й державних колах свідомістю, що українська загроза, за висловом Каткова, страшніша за польську. Міністер Валуїв уже спрямовував удар 1863 р. не на українських революціонерів, зрештою, одинаків,

а на українофілів і свою форму «не было, нет и не будет» спирав він на арґументацію українських яничарів того часу.

* * *

Перші початки діяльности 50-ників — це був процес їхнього гуртування і шукання потрібної дії. Були розмови про знищення царської фамілії. Це було нібито наслідування думок деяких декабристів, але «Неофіти» вже десь у 1858 році в копії могли бути в Харкові, де все зав'язувалося. Декабристи — це було давнє, а свіже, нове звучало:

«Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють — ножем тупим,
Тебе заріжуть, мов собаку».

М. Яворський («Україна в епоху капіталізму», 1924, с. 369), твердить, що член харківського товариства Завадський «виготовляв статті для поширювання між народом. Він склав з тією метою», замітки в вигляді казки про невідповідність для народу монархічного правління, «Поучення» для простого народу, що в них, між іншим, говорилося: «Народові треба знати, які порядки були в нас встаровину і що в них було гарного, що треба перемінити і як би це треба зробити».

Драгоманов, у своїй «Автобіографії» згадує про студентський гурток 1859 року в Київському Університеті, твердячи, що в цьому гуртку було стремління до національного самоозначення супроти поляків і росіян. За його словами були і мрії про Українську республіку, але Драгоманов до цього гуртка не належав.[16]

Загальновідомим є, що Шевченко після заслання хотів, нарешті, одружитися, оселитися на Україні і здобутися на сімейні радощі. Ця його мрія уложилася в ряді чудових поезій, і його прагнення зажити сімейним життям досить досліджені в шевченкознавстві. Матримоніяльними цілями була позначена його подорож на Україну влітку 1859 р. Але це була не єдина подорожня ціль його. В Петербурзі знали, що на Харківську групу впали 1858 р. перші переслідування в епоху реформ: 13 студентів виключено з університету. Відомо було, що студенти вже посилено продають українські книжки, роз'їзджаючи по селах. Частина виключених перейшли до Київського університету. Шевченкові треба було придивитися, хто ці молоді люди, дати напрямок їхній діяльності. Не зважаючи на особливу стежу поліції, Шевченкові пощастило побачитись із Іваном Мироновичем Запорожцем, учасником Київської Козаччини 1855 р. Поет подарував йому свій «Кобзар» із присвятою. Коли поета, після провокації Табачнікова, поліційно спрямовано до Києва, Шевченкові вдалося там чи то через Стефанію Лободу, чи у господі Ю. Ботвиновського, який узяв Тараса Григоровича у поліції на поруку, чи може у В. Гудовського або у В. Пашковської, бо і у них він мешкав, знайти контакт із київськими полі-

[16] О. Мицюк: *Українські хлопомани*, Чернівці 1933, с. 51.

тичними однодумцями. Недільні школи вже перед тим на Україні започатковано. Навряд чи може бути сумнів, що саме Шевченко піддав своїм друзям ідею широкого розгорнення шкільництва, в якому виклади проводилися б українською мовою з українським національно-революційним забарвленням. Після примусового повороту Шевченка до Петербургу раптом розгорнулося творення цих шкіл по Україні. Їх нараховують до 110. Більшості з них вдалося надати українського характеру, хоч не вистарчало українських вчителів і українських підручників. Отоді й виник у поета плян видати серію навчальних підручників для народу. Так постав восени 1860 року його «Буквар южнорусский». Це була книжечка на 24 сторінки. Видно, як важко давалося Шевченкові вкладатися у вузькі цензурні рамки. Зі свого перекладу «Давидових псалмів» він вибрав досить невинні місця, випустивши те, що гриміло у нього революційною мужністю. Важливими, одначе, були козацькі думи. «Дума про пирятинського поповича Олексія» і «Дума про Марусю попівну Богуславку». Морально — релігійна традиція в'язалася тут із українським патріотизмом. Високий мистецький рівень козацького епосу мав зачіпати глибинні струни людської душі. З полегшею зідхнув він, коли брошурка проскочила через цензурні рогатки. Далі перед автором букваря стояло завдання дати неграмотним підручник аритметики, щоб вирвати їх з під влади грошовитих пройдисвітів, відомості з географії й етнографії, щоб проста людина знайшла себе в просторі, в своєму оточенні, а потому аж мала йти українська історія і повинна б вона бути просторою книжкою, бо коли буквар коштував 3 копійки, то історію належалось би продавати по 10 копійок. 4 січня 1861 року він писав до Чалого: «Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося». Перед духовим зором Кобзаря поставали вже незліченні лави національно освідомлених земляків, і хто ж би їм тоді спромігся поставити перешкоди для влаштування життя по власній уподобі.

Шевченко нервувався, робив великі зусилля, щоб спочатку в «малому ділі» осягнути успіхів, щоб готувати мільйони до «великого діла», але смерть перервала його зусилля.

У 1860 році один із найактивніших у харківській групі В. Гнилосир в імені всього гурту писав Шевченкові:

«Хто до кого, а ми до Вас, коханий пане, шануючи Ваше письменство і розум, кидаємося прохать поради в такім новім ділі, як діло введення нашого язика в тутешніх школах... Люд наш ще може мовчить, і велика праця малої купки людей, опріч може Вас, минала й минає його, як всякий *світ істини.* Скажу по щирій правді — не велика надія, щоб у Харкові доля приголубила оце нове діло. Тутешній люд чимало позабував дечого свого рідного, якось трохи окацапів — й далі й далі... загубе і останні шматки своєї самостійности... себто... та Вам, Тарасе Григоровичу, нічого доказувать... Щиро вірую, що тепер і для Вкраїни починається переходна пора і що се діло треба віддати на людську волю і силу історії, а ця щось дуже закудлана... Коли діло се не дурниця, то ніхто не зупинить його... Почин, добродію, виступа тихисенько в отсю заверуху (мов чує то таємне) в далеку дорогу, благословіть же оці думи на своїм порогу... Нехай

діло буцім само собою вирина... Просю Вас по ласці... будьте невсипущі, як колись й щедрі на почин — орудуйте нами, як знайдете кращим».[17]

Те, що і Шевченко, і Гнилосир не забували многозначуще «діло», легко не пішло. Смерть поетова була і моральним і організаційним ударом. Поліція вже в 1860 році громила початки цього революційного діла, почалося переключування на «українофільство», шкільництво хоч існувало до 1862 р., втрачало свою революційну значущість і оберталось в культурництво, що і його влада не хотіла стерпіти.

Не все, одначе, заглухло, були розпачливі заходи прокласти дорогу національній революції. В Золотоноському повіті 1862 р. знайдено проклямацію. Вона досить простора, цитуємо з неї лише особливо важливий уривок:

«Повставайте, добрі люди, як воно колись було, як гайдамаки подякували панам. Робіть так, як діди ваші, то буде ваша сила, бо ваша воля, ваша правда. Коли усі повстанете, то що вам хто зробить, вас багато, уставайте тільки всі зараз, то ні пани, ні москалі вам нічого не зроблять. Пани не хочуть давати землі, а земля ваша, уся ваша, бо ваші прадіди кров'ю її поливали... Так чи довго ще катам катувати?.. Вставайте усі: і панські люди, і козаки, і міщани і всі чесні люди! Бо пропадете всі до одного... Чи вже ж слава козацька пропала? Чи ви хочете буть старцями, та й діти щоб ваші були у неволі! Заприсягніть один одному та биться з панами за правду, за волю, за козацьку долю».[18]

Фразеологія цього заклику наслідує стиль Шевченкових революційних поем. Поліційні чинники запідозрили Чубинського, як укладача цієї відозви. Хоч справа й була оповита леґендами, Чубинського заслано за царським розпорядженням в Архангельську губернію. Трагічним акордом завершив діло 50-ників підполковник Андрій Красовський. Він, як військовий чин, стримував солдатів від дії проти селян-заколотників. Під військовим мундиром він носив українське козаче убрання, таємно виготовляв вибухові речовини. Під його впливом його товариш Володимир Синегуб провадив пропаґанду серед селян. Синегуба за це заслано у Вятку. Красовського військовий суд присудив до розстрілу, але його нібито помилувано, заслано в Сибір працювати в рудниках. Красовський не скорився, втік з рудників, але загубив карту місцевости, заблукався у безконечних просторах і покінчив самогубством.

* * *

У літературознавстві прийнято вважати, що українські народники після Шевченка були його безсилими переспівувачами. Справді, жоден з літературних талантів того сумного часу не наблизився силою мистецьких образів до Кобзаря. У ліриці створилося багато штампів, невільничого наслідування Шевченкових образів. Одначе не можна спускати з ока, що саме

[17] *Україна,* 1925, ч. 1-2, с. 143-148.

[18] Ф. Савченко: *Заборона українства 1876 р.,* Харків-Київ 1930, с. 350-351.

революційний елемент поезії Шевченка знайшов струмочок свого продовження. Нові поети лише частинно знайшли можливість друкуватися. Дещо пройшло на сторінки «Основи» через руки цензора та ще й обережного Білозерського, дещо з'являлось із великим запізненням у Галичині.

Найбільше Шевченкова манера письма та ідейний комплекс поета позначилися у Василя Кулика. Соціяльні й національні мотиви у нього рівноважаться. Поезія «Нетяга» — це думки зубожілого селянина,

«Без свити і босий і хліба нема
І люди те бачать та кажуть: дарма!
Здирщики послідню корову цінують
Хатина безверха — сусіди глузують
У хату заглянеш — у засіках пусто,
І заросла нива свиріпою густо

Ой, кину я лихом об землю сирую
Пом'яну на сей раз доленьку лихую
Потягну степами, а косу на плечі...
Гей, браття — нетяги ударимо в коси!

Зовсім явно Шевченкові ідейні інтонації і навіть стилеві прикмети виступають в поезії Кулика «Думка», але і це не рабське наслідування, бо і тут яскрава політична щирість:

Стоять села, вишневії, сади зеленіють
Степом-полем, як в золоті, лани наші спіють
І здається, на ті села з неба щастя ллється
Чого ж така думка чорна коло серця в'ється?

Подивлюся Україно, подивлюся, мамо,
Подивлюся та й заплачу гіркими сльозами
І подумаю: вернися, велика Руїно,
Нехай ще раз попробує щастя Україна!
Нехай ще раз своє слово вимовлять гармати
Може нового Богдана породила мати

Не хотів би, мамо, крови, пожежі недолі
Якби не так важко бачить братів у неволі...

Ідучи в сліди «Кобзаря», намагалися поети виробляти вже свої стильові прийоми. Це вже був переважно реалізм. Поставали ориґінальні образи, але провідні Шевченкові думки відзивалися луною в цих поезіях.

Яскравий гумор співомовок Руданського не властивий Шевченкові, але у співомовках зазвучала могутньо зневага до московських колонізаторів. Це було Шевченкове, висловлене новим способом.

Відгук Шевченкового «Посланія», де він картає українське панство, продовження Тарасового євангельського християнізму бринить у Кониського:

«Христос носив вінець терновий
Святую кров свою пролив,
Своєю смертію святою
Народ з неволі іскупив:

А ви народ рабом зробили,
Братів за гроші продали
Народ у терніях водили,
І піт і кров його пили

Ви гірше Юди! Той вдавився —
Ви тими грішми живете
Що менший брат за вас трудився
І брату жить не даєте».

Як політичний засланець-п'ятдесятник, він умів промовить наново мужнє слово:

«Я не боюсь тюрми і ката,
Вони для мене не страшні!
Страшніш тюрма у рідній хаті,
Неволя в рідній стороні

Мені не стид носить кайдани
За волю краю і братів;
Та стид золочені жупани
Носить, найнявшись до катів

Що нам тюрма! То справа наша!
Ми всі тепер сидим в тюрмі
Всі п'єм одну ми скорбну чашу,
Одна вона — тобі й мені.

Кониський, Ніщинський, Руданський, Кулик зберегли Шевченкову ідейно-мистецьку традицію, їх не можна цілком вмістити в рямки українофільства. Світ українофільства складався з побожного культу старовинних козацьких реліквій, схиляння перед стражданнями селянина, збирання і плекання вартостей української віковічної культури, дбання про багатство рідної мови. Вони тяжіли до аполітизму, а коли зверталися до політики, то їм мріялися невиразні соціялістичні ідеї, федералістичні надії. Шевченкова ідейно-політична традиція перервалася. Вона напівпробуджувалася у Грабовського, а виросла у Л. Українки та І. Франка. Але ці проблеми стоять уже поза межами моєї теми.

Грушевськіяна

Михайло Грушевський

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У XIX СТОЛІТТІ І ВИЯВИ У НИХ ОСНОВНИХ ПИТАНЬ УКРАЇНОЗНАВСТВА

(Продовження)

ПИТАННЯ ПРО МОВУ В ГАЛИЧИНІ

В кінці XVIII століття Західна Україна, як побачимо нижче, переживала іще більший занепад національного життя, ніж східня. В Західній Україні не було того піднесення своєрідного українського патріотизму, який пережила гетьманщина по інерції автономного життя, по спогадах героїчної епохи XVIII століття. Всі вищі прошарки суспільства були цілковито денаціоналізовані; навіть церковне управління перейшло в руки ополячених або поляків за походженням монахів-василіян. Піклування австрійського уряду за піднесення культурного рівня духівництва і за загальний культурний розвиток українського елементу довго не знаходило живого відгуку в самому українському суспільстві, і багато добрих починів зав'яли, не встигнувши розцвісти під подувом загальної реакції, ще перед тим як українське суспільство скільки-небудь оцінило значення цих починів. Одним із таких проявів запізнілої оцінки тих культурних засобів, які було дано, але яких не використав місцевий український елемент, було пожвавлення зацікавлення до питань національної школи і мови навчання. Коли у другому десятилітті XIX століття австрійський уряд, під польським впливом, замість української мови почав запроваджувати в школах навчання польською мовою, то це викликало протести свідоміших одиниць, старання пробудити в українському суспільстві активніше ставлення до питань освіти і культури, викликало у дальнішому — культуру мови. В цих умовах появляється знаменитий трактат на захист української мови перемиського каноніка Івана Могильницького, передового діяча на цьому поприщі, автора ряду граматик. Його трактат: *Відомість про руську мову,* написаний спочатку українською мовою, вийшов 1827 року в польському перекладі, призначений для польського суспільства, яке треба було переконати у праві на існування української мови. Це була вельми значна для свого часу праця, багата історичним матеріялом, хоча і грішила змішанням понять (наприклад, народна галицька українська мова ототожнюється з писемною мовою XVI-XVII століть, «білоруська» мова підводиться під поняття «руської», тобто української мови); перекладена з польської на російську, ця праця видавалася декілька разів у Росії (останній раз у *Записках о южной Руси,* 1857), а в Галичині довго за-

лишалася основним твором з питань мови. Граматика Могильницького, на жаль, залишилася невідомою, як і всі інші галицькі граматики цього першого періоду: граматики Паславського, Лаврівського, Лозинського. Першою галицькою надрукованою граматикою була Grammatik der Ruthenischen oder Kleinrussischen Sprache Йосипа Левицького, яка побачила світ 1834 року. Це був виняток зовсім нещасливий, тому що у своїх міркуваннях про мову Левицький залишився позаду інших дослідників — Могильницького і Лозинського, які значно справедливіше оцінювали значення народної стихії.

В цьому відношенні перші галицькі мовознавці виявилися у положенні значно тяжчому, ніж їхні сучасники в Росії. На Україні російській на початку XIX ст. цілком визначено і різко стояли одна проти одної літературна великоросійська мова і народна українська мова. Книжна українська мова, в її обох відгалуженнях: наближеному до слов'янської мови і наближеному до жарґону освічених клясів, на той час вимерла остаточно під натиском офіційної великоросійської мови і неофіційної народної; церковно-слов'янська мова збереглася лише в суто церковному, релігійному вжиткові духівництва, яке залишилося цілком в стороні тому, що вся літературна і культурна діяльність перейшла до рук світської інтеліґенції. У Галичині ж перші кадри інтеліґенції становило духівництво, яке опинилося в становищі, що вельми нагадувало становище попередників першої половини XVII століття з їхнім хитанням між церковною і живою розмовною мовою. Стара книжна українська мова у Галичині не завмерла і книжна література цією мовою бодай і маленьким струмочком, але допливла до XVIII століття і стала вжитковою у відновленій вищій українській школі, реформованій новими течіями, але в принципі відчуженої від живої народної стихії, як надто низької і вульґарної. В Галичині не було навіть таких спроб літературної обробки народною мовою, якими володіли філологи України російської. І на довершення всього галицькі філологи не мали перед собою такої одноманітної української народної мови, поширеної на великій території з великою масою населення, як мова Лівобережної України, яку канонізували зачинателі української літератури в Росії, а дослідники української мови початку XIX століття, як ми бачили, поклали її в основу, об'являючи інші говірки, так би мовити, відхиленнями від цього канону. Перед галицькими філологами лежала група говірок, серед яких маневрувати, навіть за бажання стати на ґрунті народної мови, було не так легко з огляду на тодішній стан філологічних знань. У результаті цього ціле півстоліття пройшло у хитаннях між книжноцерковною і народною стихією, і ці хитання закінчилися повним і непримиренним поділом галицького життя на дві течії — в сторону народу і в сторону книжних традицій або «єдности руського народу» у другій половині XIX століття, коли вияснилось повне розходження обох напрямків.

На перших початках неузгодженість цих напрямків не уявлялася тодішнім дослідникам із такою ясністю. Могильницький добросовісно намагався втиснути галицьку народну мову в рамки граматичної системи Смотрицького і в його правопис, якого по-рабському дотримувався. Але через декілька років появляється граматика угорського русина Мих. Лучкая

(Grammatica Slavo-Ruthena seu Vetero-Slavicae et actu in montibus Carpathicis Parvo-Russiae seu Dialecti Vigentis Linguae, Пешт, 1830), в якій з консерватизмом, властивим цьому крайньому відрізкові східньо-слов'янського світу, центр ваги іще раз переноситься на єдино «вчену» (Lingua erudita) церковно-слов'янську мову, яка знову, як у XVII столітті, рекомендувалася для шкільного і наукового вжитку в «Карпатській Русі». Ця думка зробила сильне враження на сприйнятливий галицький ґрунт, і Йосип Левицький посилено намагається підтягнути під церковно-слов'янські форми живу українську мову, одночасно сильно підправляючи її великоросійськими елементами, оскільки зразком для нього служила німецька граматика великоросійської мови, якій він підпорядковувався не лише в системі, в термінології, але і переносив великоросійські форми у свою «русинську» мову (зрадлива путаниця в термінології, яка називала «русинською» українську мову і «руською» книжну великоросійську мову, яка також не залишалася тут без впливу).

З протестом проти цього «поклоніння двом богам», як характеризував ці хитання цензор граматики Левицького, знаменитий Б. Копітар, який завзято рекомендував галичанам культивувати свою народну мову, виступив Йосип Лозинський. Познайомившись іще в рукописі із граматикою Левицького, він уже в 1834 р. підготував граматику, яка після нескінченних поневірянь була опублікована лише в 1846 р. польською мовою (Grammatyka jezyka Ruskiego (Maloruskiego). В ній він показав себе гарячим прибічником народної культури українського мовлення, як необхідного і навіть неминучого засобу суспільного розвитку, «освітчення душі». Мертва церковно-слов'янська мова, за його переконанням, не може бути засобом освіти і розвитку народу. Також неможливо штучно підганяти українську мову під одну із сучасних слов'янських говірок (Лозинський спеціяльно полемізує із польськими письменниками, які рекомендували українцям приєднатися до польської літератури, але те саме стосувалося і великоросійських тенденцій). П'ятнадцятимільйонний український народ, як підраховує Лозинський, не може відмовитися від своєї мови, залишитися без своєї літератури.

Доводиться пошкодувати, що ці тверезі думки суспільство не засвоїло. В устах Лозинського на час появи його граматики вони були дискредитовані гранично непопулярною пропаґандою впровадження латинської абетки, якою свого часу із захопленням займався Лозинський. Ідея народної мови мала прихильників, але ієрархічні сфери схилялися на користь прибічників церковно-слов'янської мови і, за іронією долі, цензура русинських видань, доручена адміністрацією цим сферам, ставила всілякі перепони українським течіям, хоча в інтересах австрійської політики лежало відокремлення русинського елементу від поляків і великоросів, і Копітар, виходячи із цих державних австрійських мотивів, у своєму листуванні з галицькими мовознавцями посилено підтримував ідею народної мови.

Ця обскурантська цензура і відсутність преси були причиною того, що течії, які так ясно виявили себе у другому і третьому десятилітті XIX століття, не проявили себе більш живим обміном думок у пресі. Така

можливість появилася лише після 1848 року, а досвіди попереднього часу, які свідчили про подібні ж шукання у питанні про літературну мову, про шляхи культурного розвитку українського народу і тому подібне, в більшості завмерли в цензурних та інших архівах, в більшості випадків залишивши сліди суперечок у сучасному листуванні або у пізніших спогадах.

Помимо всього питання про мову відобразилося в цьому матеріялі уже досить певно.[11]

ЕТНОГРАФІЧНІ ЗАЦІКАВЛЕННЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ

В Росії питання про український елемент перемістилося поки що в іншу площину. Питома вага українського елементу повинна була визначитися не філологічними міркуваннями, не науковим опрацюванням мови, не наявністю красного письменства, а багатим змістом самої української народної стихії. Таку постановку питання давали нові ідеї народности, які були почали проникати у російське середовище за посередництвом німецьких романтиків народности, а частково також через західньо-слов'янське середовище. Ці ідеї і культ народности, ними спричинений, мали велике значення для всього подальшого розвитку українства в Росії і визначили собою спрямованість наукових зацікавлень, дали цілковито нову постановку українознавству, влили новий зміст в старі інтереси українських патріотів, встановивши нову цінність українським дослідженням. Те, що досі було предметом пієтизму різних «Малой России сынов», сімейного так би мовити пошанування, ні для кого не обов'язкового, яке шукає для себе виправдання у природній прив'язаності до батьківщини і рідного — дістає цілковито нову, об'єктивну цінність і право претендувати на неї в очах освіченого людства. Сіра українська маса, позбавлена літератури, зі своєю неосвіченістю, з мовою, «необмеженою правилами граматики», виявилася володарем етнографічних скарбів, більш цінних від будь-яких гучних творів штучної (писаної) літератури, носієм краси, недосяжної для інтелектуальної творчости. В цьому є невід'ємне право українства на увагу і дослідження і не тільки самими українцями, але і всіма освіченими людьми, які усвідомлюють цінність і значення народности. Цілком певно ця нова точка погляду була сформульована в 1820-х роках (в статтях Максимовича, Цертелєва та інших), але вплив нових ідей цілком очевидно відчувається і в попередньому десятилітті. І під їхнім впливом українська етнографія стає, так би мовити, бойовою наукою надовго, майже на все XIX століття. Збирання, а також і дослідження, але головним чином все таки збирання етнографічних матеріялів, особливо фолкльорних, стає панівним інтересом у сфері українознавства. Багатство народної словесности в очах українського суспільства є одним із головних моментів, який засвідчує

---

[11] Найновіша праця: М. Возняк, «Студії над галицько-українськими граматиками XIX в.», *Записки НТШ,* т. 89-95, О. Маковей, «Три галицькі граматики», ibid., т. 51 і 54.

цінність українського елементу, його права на розвиток і національну культуру.[12]

Найдавніші етнографічні колекції і записи не були видані і, правдоподібно, здебільшого загинули для нас. Деякі із неопублікованих збірок, однак, зробили вельми сильний вплив на наступне дослідження народного життя. Такою була збірка З. Ходаковського-Чарноцького; зібрана ним у 1814-7 роках велика для свого часу колекція українських пісень залишилася в рукописі, але нею багато хто користувався; велике враження робила сама ориґінальна фіґура ентузіяста-збирача і широкі перспективи вивчення народного життя, на підставі його спостережень. Фолкльор у З. Ходаковського-Чарноцького нерозривно поєднувався з вивченням психічного стану народної маси, порівняння сучасного побуту з побутом доісторичним; перед перспективами початкової слов'янської громадськости в його очах стушовувалися всі історичні поділи; національні, політичні, релігійні, і з сучасної етнографії дивилася на нього «передхристиянська Слов'янщина». Ці ідеї робили враження і, таким чином, відклавши на бік фантазії і помилки, неминучі при перших кроках, багато чого з вказаного Ходаковським в галузі вивчення народного життя лише значно пізніше увійшло в науковий вжиток і методологію.[13]

Перед ним українська етнографія своїм завданням ставила вивчення народної творчості, головним чином збирання народних пісень, особливо історичних. У 1819 р. виходить у світ перше друковане зібрання їх М. Цертелєва під назвою *Опыт собрания старинных малороссийских песень,* яке містило у собі вісім дум і дві пісні, цікавий вступ, в якому іще досить несміло висловлюються погляди про цінність творів народного мистецтва взагалі і українського зокрема, і словничок українських слів. У наступних статтях, в 1820-х роках, той же Цертелєв розвиває уже більш виразно ідеї народности і наполягає на цінності народної пісенної творчости. Максимович, видаючи у 1827 р. перший (і єдиний) випуск свого зібрання, незрівняно значнішого (опублікований випуск мав у собі 223 твори), уже вважає принцип народности усвідомленим сучасним суспільством: «Настав, здається, той час, коли починають розуміти справжню ціну народности», — пише він у своїй передмові, і на першому місці ставить «пісні — де звучить душа, рухома почуттям, і казки — де промінює народна фантазія». В опрацювання пісенного матеріялу Максимович також вносить значно більше ясности: ставить питання систематизації, відтворення на підставі варіянтів початкового змісту пісень і тому подібне. Не продовживши праці відразу після першого збірника, декілька

[12] З історії української етнографії існує такий ряд цінних праць: А. Пыпина, *История русской этнографии,* III т, 1891; Огоновського, *Історія литературы руской,* т. IV, 1894 (незакінчено). Ол. Грушевського, «Етнографічні видання і пляни», *Записки НТШ,* т. 89; Сумцова, *Современная малорусская этнография;* Довідник: Грінченко, *Литература украинского фольклора, 1777-1900.* Чернигов, 1901. Більш спеціяльні монографії указані нижче.

[13] Найновішою про Ходаковського є праця В. М. Доманицького, «Піонер української етнографії», в *Записках НТШ,* т. 65.

років пізніше (1834), він розпочав новий збірник, розрахований на чотири частини, але і на цей раз справа закінчилася одним випуском; до нього ввійшли історичні пісні, кількістю 113, в той час як уся колекція зібраних Максимовичем пісень нараховувала близько дві з половиною тисячі назв; разом з тим окремим випуском було видано мелодії до пісень.

Роком раніше почало виходити зібрання історичних пісень Срезневського (*Запорожская Старина*, шість невеликих томиків, Харків, 1833-1838); це видання мало інший характер від збірників Максимовича: Максимович у своїх збірниках виступає як фолкльорист, Срезневський користається пісенним матеріялом для ілюстрації української історії, поряд із піснями впроваджує і суто історичний матеріял. Збірник мав великий успіх, між іншим, дякуючи ефективно написаним пісням, перемішаним із справжніми. За один рік окрім томика «Запорожской Старины» вийшов на протилежному кінці української території інший збірник, який також мав велике значення: Pieśni Polskie i Ruskie Ludu Galicyjskiego Вацлава Залеського (Львів, 1833). Це було перше зібрання галицького пісенного матеріялу, що появився книжкою, і багатство українського пісенного матеріялу в порівнянні з польським зробило глибоке враження на тодішню галицьку інтеліґенцію в той час, коли щойно починалося звернення до народної стихії. Український матеріял Залеського потім передрукував Платон Лукашевич у своєму збірникові: *Малороссийския и червонорусския народные думы и песни*, 1836; це видання, що в першій частині містило пісенний матеріял російської України, а в другій — австрійської, стало таким чином виявом першого всеукраїнського цілого. Інші збірники цього періоду вийшли значно пізніше або і зовсім не появилися на світ. Велике зібрання Максимовича дебютувало іще одним випуском нового *Сборника украинских песен* (Київ, 1849), скомпонованого на цей раз із шести частин, але видання знову зупинилося на першому випускові. Іще більше зібрання Бодянського — саме найбільше із існуючих досі, судячи по його підрахункові (8000 пісень), зовсім не появилося друком. Гоголь обмежився красномовним панегіриком українській пісні, і його зібрання вийшло лише недавно, в столітній ювілей.

На початку сорокових років Куліш носився з пляном видання великого колективного зібрання українських пісень з участю Костомарова, Метлинського, Срезневського, Бодянського і самого Куліша; але цей плян не здійснився. У всякому випадкові, дякуючи уже здійсненим виданням і поданим у пресі відомостям про невидані зібрання, репутація української пісенної творчості була піднесена дуже високо. Український народ був визнаний власником найбагатшої високопоетичної словесности, яка ставила його на рівні із сербським народом серед слов'янства і на одному із перших місць серед сучасних народів взагалі.

Менше уваги було присвячено іншим галузям українського фолкльору і дослідженню народного побуту. Записи казок, повір'їв, приказок, які появилися в перших десятиліттях XIX ст. і які залишилися невиданими, були незначними (збірники Носенка, Смирницького, Бодянського та інших). Виняток становив збірник Куліша *Украинские народные предания* як своїм розміром, так іще більше своїм характером. Молодий етнограф

не ставив своїм завданням підбирати лише фолкльорні тексти: йому хотілося характеризувати «народ в різноманітних особливостях одиниць його», ілюструвати «поетичний бік життя народу», і Куліш подає у своєму збірникові казки і історичні перекази, релігійні леґенди, уривки мемуарів, думи і пісні, загадки і просто зразки народної мови. Із страху перед цензурою Куліш поробив у своєму збірникові ряд купюр, але і в цьому «очищеному» вигляді зібранню не судилося появитися на світ: книжка московських «Чтений» була конфіскована за мемуари Флетчера, надруковані в ній і була взята із складів лише недавніми роками. Куліш одначе опрацював свій матеріял за аналогічним пляном, але в значно ширшому маштабі десять років пізніше у своїх «Записках о Южной Руси».

ІСТОРІОГРАФІЯ

Поряд з етнографічними працями вельми пожвавлена діяльність проявилася також у сфері історичних досліджень, але вони продовжували традицію XVIII століття — вивчення зовнішньої історії козацтва, переважно гетьманщини, починаючи з епохи Хмельницького і майже не виходячи із цієї тематики. Поняття української або малоросійської, за тодішньою термінологією, історії нерозривно зливалося з історією козацтва. Вивчення стародавньої Русі відбувалося поза нею, під маркою російської історії, за традиціями «загальноросійської» історичної схеми, на династичній основі, опрацьованій московським літописанням і прийнятої офіційною російською історіографією. Перехідний литовсько-польський період служить лише прелюдією до історії козацтва і має на меті пояснити виникнення козаків, поза цим не привертав до себе уваги дослідників як рівно ж долі західних українських земель, які залишилися під володінням Польщі. Вихідним пунктом служили козацькі рухи проти Польщі, в результаті яких Україна перейшла під протекцію московських царів.

У 1820-х роках появляється анонімна *История Руссов* (Історія Русів), яка мала надзвичайний успіх в українському суспільстві і вельми сильно вплинула на його історичні погляди та інтереси; але *История Руссов* лише частково підходить під поняття історичної праці, будучи властиво надзвичайно талановитим політичним памфлетом. Одночасно з невідомим автором або редактором *Истории Руссов* цілий ряд любителів і учених трудилися над більш об'єктивним і науковим відображенням історії України в епоху козацтва. Відомі, наприклад, зусилля в цій галузі А. Чепи, Д. Ломиковського, М. і Д. Бантиш-Каменських, М. Берлінського, О. Мартоса, Олександра і Миколи Марковичів, М. Гоголя та інших. З них лише Бантиш-Каменському і Миколі Марковичу пощастило увінчати свої праці виданням «повної» історії Малоросії. Мартос, як і Берлінський, опублікував лише декілька розділів із своєї історії; інші не вийшли із сфери початкового накопичення матеріялу або невеликих монографій.[14]

[14] Вони занотовані більшою частиною в праці Лазаревського *Указатель источников для изученія Малороссийскаго края,* 1850; також в *Опыт русской історіографии* В. Іконнікова і в моїй *Історії України-Руси,* т. VII, прим. 2 і т. VIII, пр. 6.

Як і їхні попередники XVIII століття, ці дослідники опиралися головним чином на хроніках і мемуарах XVII-XVIII століть, польських і українських. Такий самий характер має і вступна частина «Историі» Бантиша-Каменського; але починаючи із приєднання України до Москви, він переносить центр ваги свого дослідження на матеріял офіційний і московський — документи архіву закордонних справ, із яких вибірки у вигляді додатку він долучав до кожного із томів. Цей документальний характер з перевагою офіційного московського насвітлення українських подій різко виділяв його працю із загального напрямку української історіографії, вносив до неї новий тон і характер. Значно перевершуючи попередні публікації запасом відомостей і документальністю їх, видана як на свій час дуже розкішно і імпозантно, праця Бантиш-Каменського зайняла дуже авторитетну позицію в українській історіографії і мала велике розповсюдження: надрукована першим виданням у 1822 році, видання було потім повторене у 1830 році і знову в 1842 році (іще раз у 1909). Одначе, незважаючи на всю свою офіційність і документальність, *Історія Малої Росії* Бантиш-Каменського не устояла перед чарівністю *Історії Русів,* з якою Бантиш-Каменський познайомився уже після видання своєї історії і в дечому змінив наступні видання під її впливом. І поряд з його книгою *Історія Русів* широко поширювалася в рукописних списках, здобрюючи своєю патріотичною гостротою і поетичною вигадкою сухуватий твір офіційного історика.

Рівнозначною з цими двома творами була третя «повна» історія Малоросії Миколи Марковича, видана у 1842-3 роках. Під впливом *Історії Русів* тут значно була розширена вступна частина, — до Богдана Хмельницького, — яка зайняла цілий том; приклад Бантиш-Каменського позначився у включенні обширних документальних додатків, які становили два окремих томи (IV і V); у своєму викладі Маркович безпомічно вовтузиться між апокрифічними вигадками *Истории Руссов* та *Запорожской Старины* (також написаної під впливом «Истории Руссов») і достовірним діючим матеріялом Бантиш-Каменського; в значенні історичного методу праця Марковича не становила собою ніякого руху вперед. Мав ціну лише історико-побутовий матеріял, зібраний автором. Після видання своєї історії цей матеріял він почав був опрацьовувати для своєрідних українських старожитностей. Ця праця мала заголовок: *Внутреняя жизнь Малороссии от 1600 года до нашего времени,* але хвороба не дозволила Марковичеві закінчити цю працю; були підготовлені лише деякі розділи, як, наприклад, «порівняння міри, ваги, а також грошей і цін на різні предмети в Малоросії від 1715 по 1855 р.», історія монастирів, етнографічні записи і тому подібне.

Зібрання документів, виданих в додатках Бантиш-Каменського і Марковича, були першими значними виданнями документів з історії України; поруч з ними можна поставити лише збірник актів з історії української церкви, виданих Євгеном Болховитиновим при його *Описании Киево-Софийского собора,* 1823; але це видання, як і інші: *Белорусский архив,* розпочатий із 1846 року, видання «западно-русских актов» — не стояли під знаком властиво «малоросійської» історіографії. Але під цю категорію пі-

дійшла діяльність новозаснованої (1843) київської археографічної комісії, незважаючи на її ультраказенний характер (вона належала до найближчого підпорядкування генерал-губернатора, і головою її був керівник канцелярії генерал-губернатора, який не мав нічого спільного з наукою.[15]

Інтереси українознавства випадково збігалися з інтересами урядової політики в правобережній Україні, і одним із головних керівників нової комісії став Максимович, а головним працівником Куліш, на якого комісія покладала свої надії. Від 1845 року починають виходити «Пам'ятники» київської комісії з дуже цінним і різноманітним археологічним матеріялом, крім історії козацтва також із соціяльної і культурної історії України, які були залишилися поза сферою дослідження «малоросійських» істоpiографів. Комісія також заплянувала видання пам'ятників українського літописання: в 1848 році починає виходити цікавий (хоча і цілком невірогідний) літопис Величка. Але на цьому поприщі — видання пам'ятників старої української історіографії — діяльність комісії відійшла на другий плян перед працями О. М. Бодянського.[16] Отримавши редакторство новозаснованих московських «Чтений», він за три роки, від 1846 по 1848 рік, опублікував у виданих тоді 23 книжках «Чтений» величезну, перед тим нечувану масу етнографічного матеріялу, не почуваючи себе ніяково через докори москвичів за таке надання переваги українському матеріялові.[17] Розпочав він з *Історії Русів*, цієї золотої книги тодішнього українського суспільства; з огляду на її крамольний характер видання вважалося надзвичайно ризикованим і було справжнім патріотичним подвигом з боку видавця. Після *Історії Русів* було видано літопис Самовидця в композиції Симоновського і Ріґельмана, хроніку Густинського монастиря, цілий ряд дрібніших мемуарів і компіляцій та декілька цінних зібрань документів (папери Орлика, акти із архіву Оружейної палати та інше). В кінці 1848 року ця видавнича діяльність Бодянського була перервана і відновилася лише через десять років; але і те, що він зробив за ці три роки, означало дуже багато у розвиткові української історіографії. Звичайно, за сучасного стану історичних відомостей, Бодянський не завжди відповідним чином орієнтувався у матеріялі, не умів відрізняти важливе від неважливого, інколи видавав малоцікаві речі, але взагалі дав дуже багато цінного. Історія козацтва, дякуючи Бодянському, дістала дуже серйозний історичний фундамент.

(Продовження в наступному числі)

[15] Про діяльність і пляни комісії див.: «Ювилейную записку» Ореста Левицького: *Пятидесятилетие киевской комиссии для разбора древних актов*, 1893.

[16] Про діяльність Бодянського див. книгу М. П. Василенка, «О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии», 1904 (із *Киев. Старины*).

[17] Один московський учений так відгукнувся на редакторство Бодянського: «Чим стали «Чтения»? Збродом різної всячини і скарбницею дійсности і нісенітниць хохлацьких! Так що саме добре, що є в них, цілковито губиться в цьому гноєві». *Древняя и Новая Россия*, 1880, т. I, ст. 514.

Дослідження голоду в Україні

Роман Сербин

ПРОТЕСТ РОБІТНИКІВ ПРОТИ ВИВОЗУ ЗБІЖЖЯ ЗАКОРДОН ПІД ЧАС ПЕРШОГО ГОЛОДУ В УКРАЇНІ, 1921-1923

(Документи)

ВСТУП

Всупереч загально принятій опінії, головна причина голоду 1921-1923 рр. була не посуха і неврожай, а конфіскація збіжжя і вивіз його закордон.[1] Від осени 1921 до весни 1923, в Україні вимерло від голоду, епідемій, холоду й спеки 1.5 до 2 мільйонів людей. Першого року голоду, для прохарчування російських міст, війська і голодуючого Поволжжя, з України вивезено понад 60 мільйонів пудів самого збіжжя. Це харч для п'яти мільйонового населення на цілий рік. На другий рік голоду вивіз збільшився, бо в додаток до постачання Росії. Україна експортувала збіжжя на Захід.

Ранньої осени 1921 р., голод охопив вісім з дванадцяти українських губерній: майже цілістю Одещину, Миколаївщину, Запоріжжя, Донеччину, й Катеринославщину, та південні частини Полтавщини, Харківщини й Кременчуччини. Того року південна Україна потерпіла від небувалої посухи; поля вигоріли й часто селянам не вдалося зібрати навіть те, що посіяли. В нормальних обставинах селянин зберігав на випадок неврожаю запаси хоча на один рік. У 1921 р. запасів вже не було бо попередні «продразверстки» забрали все. Ситуація ставала критичною на півдні, але на півночі урожай був задовільний і Україна як така мала досить харчів

---

[1] Не можна погодитися з твердженням Проф. В. Маркуся в *Енциклопедії Українознавства,* що цей голод, мовляв, «був спричинений неврожаєм і соц.-політ. повоєнними обстановами в УССР». Автор не взяв до уваги вивіз українського збіжжя. Цю помилку, на жаль, не було виправлено в англомовній *Енциклопедії України.* Див.: *Енциклопедія Українознавства* ч. 2, с. 405; Encyclopedia of Ukraine. Vol. I: A-F. p. 853. Поминув вивіз українського збіжжя в своїй *Історії України* проф. О. Субтельний, який також визнав посуху головним чинником голоду. Односторонньо тут представлено рятункову ролю радянського уряду: «Але протилежно до своєї поведінки десять років пізніше, радянський уряд визнав голод 1921-22 р. і зорганізував масивну внутрішню і міжнародню допомогу голодуючим». («But unlike its behavior a decade later, the Soviet government acknowledged the famine of 1921-22 and organized a massive domestic and international relief effort to aid the hungry»,) Orest Subtelny, Ukraine: A History. Toronto, University of Toronto Press, 1988. p. 381.

щоби прогодувати все своє населення. Треба було лише перекинути харчеві продукти з урожайних північних губерній на неврожайні південні. Коли б уряд Х. Раковського дбав в першу чергу про добро населення своєї республіки, і мав право робити рішення в її користь, то жадного голоду в Україні в двадцятих роках не було б. Але Раковський підпорядковував Україну інтересам Москви.

Ще в літі 1921 р., уряд Леніна визнав низку приволзьких губерній голодуючими. З них знято продподатки і надано внутрішню допомогу, до виконання якої втягнено також Україну. Москва звернулася за допомогою на захід, і вже з вересня в Росії почали діяти західні допомогові організації, як Американська Рятункова Адміністрація (АРА), Міжнародний Червоний Хрест, Комісія Нансена тощо. В той самий час, жадна з українських губерній не була визнана голодуючою й тому не могла користати з пільг наданих Поволжжю. А навпаки: не зважаючи на неврожай, з українських голодуючих губерній далі збирали «продподатки» і навіть додаткову «добровільну» допомогу для Волги.

Щойно на початку 1922 р. радянські власті визнали 5 українських південних губерній голодуючими, а АРА відкрила там перші допомогові центри аж в травні того ж року. Проте, вивіз українських харчових продуктів до Росії продовжувався.[2] Коли працівники західних допомогових організацій добре ознайомилися з трагічною ситуацією в Україні, вони не могли вийти з дива як уряд України міг відсилати численні транспорти українського збіжжя, щоб рятувати голодуючих в далекім Поволжжю, коли в південній Україні лютував голод.

Обширні інформації про 1921-22 р. давали західні газети, які цікавилися в першу чергу Надволжям, але писали також і про Україну. Більше уваги українському голодові присвячували українські еміґраційні часописи, починаючи з весни 1922 р. Часописи лівого напрямку, як на приклад канадські «Українські робітничі вісти» та американська «Народна воля», цікаві сьогодні ще й тим, що будучи радянофільського напрямку, вони передруковували радянські матеріяли й тим способом зберегли цінну документацію про ставлення до голоду радянських властей.

До кінця 1921 р., «Українські робітничі вісти» нічого не писали про голод в Україні. Проте газета багато писала про голод над Волгою та заохочувала своїх читачів складати пожертви на допомогу Поволжанам як це робилося в Україні. В листопаді, газета подала довше інтервю з Авсемом, головою української місії в Німеччині, який заявив цинічно: «Велику поміч дає Україна голодуючому Приволжжю. Цілий експортний збіжжевий фонд, а саме 60 мільйонів пудів зерна передала Україна Наркомпрод Р.С.Ф.С.Р. Україна взяла на себе обов'язок виживлення великого числа дітей... Жнива на Україні відбулись доволі добре. Ми мали середній урожай. Тільки окремі округи потерпіли від посухи в Запоріжській, Миколаївській і Одеській губерніях, але загалом ті губернії прокормля-

---

[2] Перший рік голоду добре описаний очевидцем Іваном Герасимовичем в книзі базованій на особистих спостереженнях і радянських звідомленнях. Іван Герасимович. *Голод на Україні.* Берлін, Бібліотека «Українського Слова», 1922.

ються самі із своїх ресурсів і дадуть навіть якусь часть для загального фонду».[3]

Незабаром виявилося які «ресурси» мали до диспозиції голодуючі губернії. На 6-ім українськім з'їзді Рад (грудень, 1921) Раковський заявив: «Я не стану описувати перед вами всі факти, які я бачив на власні очі, коли тиждень тому ми об'їздили всі повіти Олександрівщини, були в волостях і бачили ту жахливу картину, що тепер там існує; там живе біля 150 тисяч селян тільки з державної допомоги, але тому, що державне піклування фіктивне, вони живуть тільки з випадкових поступлень. Вони голодують. Єдиною їхньою поживою — сурогати...» Та після таких спостережень, Раковський прийшов до дивних висновків: «Товариші, перед нами стоїть завдання,.. збір продподату, якого ми зібрали вже біля 50 міл. пудів. Крім того слід нам помагати Росії...[4]

У 1922 р. Україна зазнала посуху і другий неврожай. Тому то й західня допомога продовжувалася до літа 1923. Що ця допомога була конечною видно з радянської преси. У київському «Більшовику» ще в березні 1923 р. можна було вичитати: «Голод на Миколаївщині. До Миколаївського Виконкому знов почали надходити відомості про жахливі картини голоду. В Клиновському повіті голод набув жахливих розмірів, нараховується 14 випадків смерти від голоду. Голодує 70% людности. В селі Пересадовці людність голодує цілком, вся допомога АРА та Українського Червоного Хреста незначна, задовольняє лише 10%. Потрібна негайна допомога.[5] Подібні дописи повідомляють про голод на Одещині, Єлисаветградщині, Запоріжжі й Катеринославщині.

Не зважаючи на це, Україна не лише продовжувала допомагати Волзі, де також була посуха, але мусіла почати експорт збіжжя на Захід. Не змігши дістати від Заходу позичку, радянський уряд рішив продати закордон збіжжя. Про намір експортувати збіжжя, радянська делеґація повідомила світ ще в червні 1922 р. під час Газької конференції. Заява М. Літвінова обурила тоді цілий світ і спровокувала гострі протести західних допомогових організацій. Тому в жовтні 1922 р. радянський уряд офіційно проголосив, що голоду вже нема, а залишилися лише «наслідки голоду». Неймовірний шантаж життям мільйонів радянських громадян вдався: Захід продовжував безплатну допомогу радянським голодуючим, а більшовики йому продавали збіжжя.

Мабуть дивно було киянам вичитувати в «Більшовику» в березні 1923 р. дрібні дані про голод,[6] коли ще в грудні 1922 р. московська «Правда» повідомляла: «Экспорт хлеба. Харьков, 14 декабря. Хлебопродукт приступает к вывозу заграницу через Одессу двух милл. пуд. хлеба, и 1 милл. пуд. через Новороссийск. Экспортируемый хлеб виссокого качества и содержит ничтожный процент примеси. Первые суда с хлебным грузом

[3] *Українські Робітничі Вісти,* 26 листопада 1921 р.

[4] *Українські Робітничі Вісти,* 8 лютого 1922 р.

[5] *Більшовик,* 4 березня 1923.

[6] *Більшовик,* 6, 7, 11 березня, 1923.

отойдут из Николаева еще до закрития навигации.»[7] А в лютому 1923 р., «Більшовик» хвалився, що: «перший транспорт Українського експортного хліба, в кількости одного мільона пудів жита продано в Гамбурзі...»[8]

В архівах Кий д'Орсий (Міністерства закордонних справ Франції) зберігаються цікаві документи про перший голод в радянській Україні. Між ними на особливу увагу заслуговує промова виголошена в Москві 15 листопада 1922 р. миколаївським робітником, Романчуком. Як вказує промова Романчука, рішення експортувати українське збіжжя викликало обурення серед населення голодуючих губерній України. Романчук погрожував радянським властям народним гнівом. Деякі документи в західних архівах повідомляють про те, що коли відповідні комісаріяти почали підготовляти збіжжя на експорт, поширилися страйки робітників та саботажі на залізницях. Підпалення зернового елеватора в квітні 1923 р. в порті Миколаєва мабуть був одним з виявів спротиву населення тієї геноцидної політики експорту збіжжя під час голоду.

* * *

Французьке посольство в Стокгольмі роздобуло текст промови і переслало його, разом зі супровідним листом, до Парижа. В Кий д'Орсий уціліла лише французька версія документа, з якої й зроблений нижче поданий переклад.

ДОКУМЕНТИ ПРО ВИВІЗ ЗАКОРДОН УКРАЇНСЬКОГО ЗБІЖЖЯ ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1921-1923 РР.

I

СУПРОВІДНИЙ ЛИСТ ФРАНЦУЗЬКОГО ПОСОЛЬСТВА В СТОКГОЛЬМІ:

«Печатка Шефа кабінету Міністерства закордонних справ: документ одержано 24 грудня 1922.»

ЛЕҐАЦІЯ
ФРАНЦУЗЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
В ШВЕЦІЇ

Стокголм, 11 грудня 1922

Таємне

Політичний відділ
—
Європа
—
No 401
—

П. ДЕЛАВО, МІНІСТЕР ФРАНЦІЇ В СТОКГОЛЬМІ, ДО ЙОГО ЕКСЦЕЛЕНЦІЇ ПАНА ПУАНКАРЕ, ПРЕЗИДЕНТА РАДИ, МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ, ПАРИЖ.

**Таємні большевицькі документи.
Протиставлення робітників до
вивозу російського збіжжя
закордон**

Маю честь представити Вашій Ексцеленції копію промови виголошеної 15 листопада до Все-Російського Центрального Виконавчого Комітету, товаришем Романчуком, делеґатом робітників промислових майданчиків Миколаєва.

Цю промову, яку з огляду на її характер не передано большевицькій пресі, провідники Російської комуністичної партії мусіли вважати досить важливою щоб розіслати по закордонних секціях цієї ж партії. Мені здається, що можна вбачати в цьому факті новий доказ, якщо такого потрібно, про зростаючу опозицію чистих комуністів проти політики большевиків закраски Брюханова і Красіна. Промова Романчука категорично відкидає експорт російського збіжжя, про який від деякого часу совєтські агенти на заході так гучно говорять. Озброєнний цифрами й документами, Романчук доказує беззмістовність цих проєктів. Його зображення голоду, який спустошує південну Росію [sic: Україну], та безгосподарности совєтських урядовців не справляє сильного враження. Щоби перешкодити підтримку ВЦВК проєктові експорту збіжжя закордон, Романчук не відмовляється навіть від погроз, які кидають цікаве світло на дух робітників в Росії та незадоволення викликане большевицькою бюрократією.

Делаво
(Підпис)

II
ПРОМОВА ДЕЛЕГАТА РОМАНЧУКА:

Інформаційний відділ Політичного Бюра
Комуністичної Партії Росії

До голів делеґацій Російської комуністичної партії закордоном

В залученні промова виголошена товаришем Романчуком, делеґатом робітників будівельних майданчиків Миколаєва, на пленарній сесії ВЦВК, з 15 листопада 1922.

Голова посильчої секції: М. Ґоренберґ. 18 листопада 1922.

Товариші, **Строго таємне**

Проєкт відносно експорту закордон 500 мільйонів пудів збіжжя був предметом великих дебат не лише під час пленарних сесій партійних секцій в нас на провінції, але мабуть також у столицях. Можливо, що в центрі краще розуміють проблеми високої політики, але вірте мені, товариші, що в найбільш глухих закутках провінції найкраще видно, що справді потрібно населенню, те що може йому забезпечити в майбутності вигоди або нанести йому зразу смертельний удар.

Без сумніву в наших міністерствах, себто в наших комісаріятах, завідують цифрами на все-російському маштабі. Не мені судити про точність цих даних. Досить говорено про нашу статистику, і ми знаємо вартість офіційних чисел. Коли мої товариші зі мною познайомились з проєктом виробленим товаришем Брюхановим відносно експорту збіжжя, то цей проєкт сказавши правду, спершу викликав в нас легку веселість. Справа в тому що цей проєкт був випущений в момент коли перші паростки дозволяли писати цифри, які подобалися, й додавати стільки нулів, скільки хто бажав, установлюючи заздалегідь чистий дохід Комісаріяту Заготівлень на цей рік. Але, що побачили ми після жнив? Якщо порівняємо цифри нашої офіційної статистики з правдивими цифрами, думаю, що порівняння не вийде в користь авторам офіційної статистики, ні тим більше сторонникам проєкту експорту збіжжя. Все таки нам подано на перегляд той самий проєкт, правда зі змінами в деяких цифрах.

Може в Москві, де люди насичені, можна розробляти експортні проєкти; в нас же, в Херсоні, колись багатім, а тепер голодуючім, не то що неможна про це серйозно говорити, але я б додав, що про це небезпечно говорити з селянами й робітниками. Автори проєкту, заглиблені без сумніву, за політичною роботою й сесіями компартії забули число недогодованих на півдні Росії [sic: України]. Проте, хліб же піде з півдня; його вестимуть через ті місцевості де голодує 4 мільйони людей, яким, мабуть, невдасться вижити до весни. Навантажувати хліб будуть портові вантажники, а приймати його будуть моряки; робітники й моряки родини яких не мають що їсти.

Очевидно, можна давати накази, і ці накази треба буде виконати, бо така воля республіки, але які будуть наслідки цієї політики: ось над чим варто серйозно подумати.

Авторові цього проєкту завдали розв'язати проблему і він цю розв'язку виложив на папері. Він відповідає лише перед Совнаркомом. Але ми відповідаємо перед нашими виборцями, перед цілим народом. Тому ми мусимо передбачити спосіб, яким ми могли б йому пояснити нашу поведінку.

Товариші, ви знаєте що робітники Донеччини страйкують через брак зарплати та пайок. Знане число робітників, які потребують негайної помочі, і ви знаєте що це число збільшується день-у-день. Я чуюсь зобов'язаний вам сказати, що проєкт експорту збіжжя, про який населення довідалося якраз перед виборами до Рад, багато спричинився до виборчої програної нашої партії на півдні Росії й України. Селяни вимагали від своїх делеґатів перешкодити вивозові хоча б одного пуда зерна, бо бояться браку насіння на засів. В заводах, в фабриках, навіть в ячейках комуністів, всі товариші згоджуються на тому, що треба протестувати проти експорту. Робітники й моряки Миколаєва засудили цей проєкт як крадіж останнього куска хліба вирваного з рук голодуючих робітників. Ось, товариші, правдивий голос народу, народу, який можливо не знає, що Республіка потребує заманіфестувати себе в торгівлі, але який знає що ця демонстрація спричинить сотки тисяч нових гробів.

Замість того, щоб забирати збіжжя з елеваторів, було б більше доцільно занятися складами продподатків, які знаходяться без захисту по станціях і яких Комісаріят заготівля не взмозі зберегти. Зі сльозами в очах, я бачив по дорозі сюди гори уже зігнилого збіжжя, довкола яких товариші червоноармійці тримали сторожу — абсолютно на марно, бо на місце збіжжя був уже лише гній. Якщо б ці кольосальні запаси були правильно використані, то може б ми й справді мали 500,000,000 пудів на експорт. Але доки Комісаріят не

навчиться діяти як треба, я заявляю в ім'я робітників залізничного вузла Олександрівська, майстерень Катеринослава, портів Миколаєва, Маріюполя й Херсону, що не може бути мови про експорт. Ситуація буде погана, якщо нам накажуть все одно вивозити. Начальство, яке не спроможне врятувати збіжжя, що гниє на місці, повинно добре оцінити свою силу протистояти народному гнівові. А гнів цей вибухне, він уже вибухає.

Гратись у високу політику це без сумніву велике державне діло. Робітники півдня Росії це дуже добре розуміють, але вони не дозволять щоб забрали останний кусок хліба від їхніх жінок і дітей в ім'я високої політики.

Ось чому, товариші, в імені моїх виборців, я вас прошу переглянути з найбільшою увагою проєкт, який вам пропонують, та мою декляpацію, щоб обминути трагічні наслідки. Його праця й так досить тяжка, і селянин чує як нагромаджується в нього злість. Не треба спихати робітника й селянина до крайності. Страйк в Донецьку вже мав серйозні наслідки для державного постачання; буде набагато більш небезпечно, якщо залізниці й порти також припинять роботу.

Не має сумніву що інтереси партії нам дорогі. Не має сумніву, що треба показати капіталістам, що пролетаріят вміє управляти, але не за таку високу ціну.

Зважте добре наслідки вашого рішення, не лише для закордону, але й для Республіки, де ситуація не краща як минулого року, а можливо, що на весну стане ще гіршою.

З матеріялів установчого З'їзду Народного Руху України

Михайло Брайчевський

ПРО УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

Від Редакції: Михайло Брайчевський, видатний український археолог і історик, виголосив підчас установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову, що відбувся у вересні 1989 р. у Києві, доповідь, присв'ячену окремим питанням розвитку української державности. Цю доповідь, п.н. «Співдоповідь Михайла Брайчевського (З Установчого з'їзду Руху)», видруковано в «Літературній Україні», ч. 41, 12 жовтня 1989 р.

З уваги на важливість поглядів Брайчевського на розвиток української державности починаючи від середньовічного періоду історії України до 20-ого століття, передруковуємо цю доповідь п.н. «Про українську державність». Зберігаємо правопис оригіналу.

* * *

Виникнення держави як одної з форм соціальної організації визначається розвитком суспільної структурності; потребою в інституції, здатної рішуче протистояти зростанню ентропії з її тенденцією до одноманітності та хаосу. В цьому виявляє себе закономірність історичного поступу, властива для будь-якого народу.

У середині та другій половині XIX ст. на базі позитивістської концепції історичного процесу виникла думка про поділ народів на дві категорії: «державних», які спромоглися створити у себе політичну систему публічної влади, і «общинних», не здатних до державних форм суспільного життя, а відтак приречених існувати в умовах первісно-общинного ладу. Останні, як правило, ставали жертвою експансіонізму перших, схильних нав'язувати їм своє панування.

Східних слов'ян, у тому числі й українців, прагнули зарахувати до другої категорії, посилаючися на те, що всі форми державного устрою тут були принесені чужинцями — хозарами, норманнами, монголами; далі — поляками та росіянами, що раніше здужали стати на державний шлях еволюції. Тим увічнювалася теза про неминучість іноземного панування над нашим народом, переконання, що сам він неспроможний забезпечити собі власними силами нормального поступування — за умов все глибшого ускладнення соціальної структури, — а відтак іманентно потребує чийогось протекторату.

Звичайно, така історіософська концепція не має під собою жодного реального грунту. Посилання на історичний досвід не може вважатися за аргумент, а тим більше — його довільна інтерпретація. Політична доля

України справді виявилася надто драматичною. Наша країна протягом майже всієї своєї історії була офірою більш сильних сусідів. Але з цього аж ніяк не випливає, що наш народ не мав власної державності і мусив забезпечувати стабільність соціального розвитку за допомогою чужинців. Факт іноземного панування над Україною у післямонгольський час може засвідчити лише надзвичайно складну політичну ситуацію в Східній Європі, не більше.

Державна організація виникає на певній стадії соціального розвитку — при переході суспільства від первісно-общинного ладу до класової структури — рабовласництва чи феодалізму. Власне, завданням держави і є забезпечення нормальних стосунків між щойно сформованими антагоністичними класами. Реалізація тої місії потребує застосування санкціонованого насильства. Без цього суспільство ризикує перетворитися на сукупність ворожих елементів, що перебуватимуть постійно в стані «війни всіх проти всіх».

Отож і українська (ширше — східнослов'янська) державність зародилася в епоху визрівання у наших предків феодальної системи відносин (II-IX ст. н. е.). Важливою ланкою в тому процесі було Антське царство (II-VII ст.), яке об'єднало південну групу східнослов'янських племен. Воно було знищене аварською навалою, але причини, які викликали його до життя, не зникли, тому протягом VII-IX ст. сформувалася нова держава набагато масштабніша, — Київська Русь.

Сучасна наука вважає Київську Русь спільним коренем державності трьох східнослов'янських народів. Але не слід забувати, що основною територією її формування послужила Середня Наддніпрянщина; білоруські та великоруські землі були втягнуті в той процес пізніше. Оформлення білоруського регіону (Полоцьке князівство) припадає на першу половину XI ст. «Старший брат» виявився наймолодшим за віком — парадокс, що виглядає досить повчальним.

Київська держава загинула внаслідок монгольського нашестя. Але прямим спадкоємцем її було Українське королівство, створене Данилом Галицьким. Воно обіймало основний простір Лісостепу, Прип'ятське полісся, Прикарпаття, Поділля, Дністрянське пониззя, Волинь. В 60-ті роки XIV ст., однак, більша частина України, сплюндрована наїзниками, потрапила до складу Литовської Держави, в рамках якої зберігала досить широку політичну та економічну автономію. Київське велике князівство (яке можна б іменувати другим Українським королівством) в XV ст. було втіленням української державності. Ліквідація його 1471 року викликала глибокі зрушення в політичному становищі України.

В кінці XV ст. на широкий історичний кін виходить нова соціальна сила — козацтво. Запорозька Січ бере на себе функцію української державності і створює унікальну для середньовіччя політичну організацію — козацьку республіку з послідовно демократичним устроєм.

Люблінська унія 1569 р. докорінно змінила ситуацію в Східній Європі. Литва, а разом з нею Україна та Білорусь були поглинені шляхетською Польщею. Відтоді починається активна національно-визвольна боротьба проти магнатського панування. Раз у раз вона переростає в збройні кон-

флікти, (повстання К. Косинського, С. Наливайка, Я. Остряниці, Т. Трясила, П. Бута та ін.) і знаходить завершення в часи Хмельниччини. Внаслідок війни 1648-54 рр. козацька республіка виходить за географічні межі так зв. «Запорізьких вольностей» і, поширивши свою юрисдикцію на Волость, остаточно оформляється як демократична держава з республіканським методом правління (гетьманщина). Приєднання цієї держави до Росії, здійснене на основі широкої автономії, не відбилося істотно на її характері та соціальній природі.

Але протягом другої половини XVII і майже цілого XVIII ст. російський царизм уперто, крок за кроком вів наступ на суверенні права українського народу та його державність (Переяславські статті 1659 р., Московські статті 1665 р., Андрусівське перемир'я 1667 р., Глухівські статті 1669 р. і т. д.). Аж ось у сімдесятих роках XVIII ст. розігрався фінал: 1774 року, зруйновано Запорозьку Січ — останній форпост української державності. На півтора століття Україна опинилася в становищі колоніальної країни — разом з численними іншими народами, що «на всіх язиках мовчали», «благоденствуючи» під крильцем царату аж до 1917 р.

Відродження української державності почалося допіру після Лютневої революції 1917 р., коли у великих і малих містах збанкрутілої імперії замість царських установ почали виникати органи народоправства — ради. В тому числі й в Україні. 6 квітня на Всеукраїнському національному конгресі було створено Центральну Раду, як орган державного будівництва в масштабах цілої України. У складі Ради були Мала Рада, що зосереджувала законодавчу владу, і Генеральний Секретаріат — виконавчу.

В умовах загостреної класової боротьби новостворювані ради далеко не всі і не зразу стали на більшовицьку платформу. Петроградська, наприклад, протягом певного часу була в руках меншовиків та есерів. Так і Центральна Рада за своїм складом була буржуазною. Більшість в ній складали есери та есдеки (соціал-демократи); значний вплив мали й ліберально-буржуазні партії (поступовці, соціалісти-федералісти та ін.).

На початку своєї діяльності Центральна Рада не ставила питання про відокремлення України від Росії, домагаючися лише політичної автономії та забезпечення національних інтересів українського народу (І універсал від 10. VI. 1917 р.). Розвиток революційних подій, однак, зумовив полівіння Центральної Ради, що знайшло відбиття в III універсалі (20. XI. 1917 р.). Цей акт проголосив ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, восьмигодинний робочий день, демократичні свободи (слова, друку, спілок та організацій, зборів і т. д., а також — утворення Української народної республіки (УНР). Нарешті IV універсал (9. І. 1918 р.) ствердив відокремлення України в незалежну державу.

Цей процес був нагло перерваний німецько-австрійською окупацією — відповідно до умов Брестського миру. Окупанти 29. IV. 1918 р. зігнали Центральну Раду і натомість створили маріонетковий уряд гетьмана П. Скоропадського. Після вигнання окупантів за межі країни Центральна Рада (в особі Директорії) відновила свою владу, але не здужала її втримати. Від того почалася агонія Центральної Ради, яка втратила довір'я народу.

Перемога була на боці Радянської влади. Ще в грудні 1917 р. на противагу УНР був скликаний Перший всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові, який проголосив створення Української радянської республіки. В результаті громадянської війни, ускладненої іноземною інтервенцією, була утверджена Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР, пізніше — УРСР).

У грудні 1922 р. УСРР увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), об'єднавшися з Російською федерацією, Закавказькою федерацією та Білоруською республікою. Створення СРСР було урочисто проголошено Першим всесоюзним з'їздом Рад 30. XII. 1922 р.

Утворенню СРСР передувала гостра дискусія щодо принципів об'єднання та співвідношення компетенції загальносоюзних та республіканських органів влади. Й. Сталін відстоював принцип автономізації, що, по суті, означав ліквідацію державності усіх народів, які входили до складу СРСР. Українські лідери натомість висунули ідею конфедерації, відповідно до якої союзні республіки мали повністю зберегти свій суверенітет. У результаті дискусії було ухвалено середній варіант — федерацію рівноправних республік в єдиній союзній державі. Але Сталін не відмовився від своєї концепції і після смерті В. І. Леніна поступово впроваджував її в життя. Внаслідок того Україна (як і решта республік) втратила свої права, в кінцевому рахунку вони були зведені нанівець.

Перспективи української державності тісно пов'язані з дальшою долею Союзу РСР. У нас прийнято з проблемою радянської федерації зв'язувати лише національне питання. Тим часом не менш важливим є аспект державний: якою мірою утверджена Конституцією СРСР федерація здатна забезпечити політичний розвиток союзних республік.

Національне питання, проголошене в нашій країні розв'язаним навіки й остаточно, виявилося чи не найболючішим і наповненим драматичними колізіями, що часом переростають у трагічні. Алма-Ата, Нагірний Карабах, Сумгаїт, Мінськ, Тбілісі, Фергана і т. д. наочно показали, що під не дуже надійним флером формально декларованої і бюрократично ствердженої ідилії приховані глибокі суперечності й конфлікти, що чекають лише на зовнішній поштовх.

Нині, здається, всім ясно, що союз республік, як він склався на останню чверть поточного століття, дуже далекий від ідеалу і потребує грунтовної перебудови. Поступове і наполегливе розширення прав загальносоюзних інституцій і відповідно — таке ж невмолиме обмеження прав республік перетворило замислену В. І. Леніним федерацію на фікцію, суспільні можливості якої дорівнюють нулю. Такою історико-політичною фікцією є, зокрема, українська державність, теоретично втілена в УРСР, а фактично позбавлена жодних реальних прерогатив перед нічим не стримуваним диктатом загальносоюзних відомств. Живовидячки існувати далі така ситуація не може: продовження і поглиблення національних (а по суті державних) конфліктів неминуче.

І справі не можуть зарадити часткові зміни, поточнення, удосконалення діючих політичних та правових настанов. Потрібний тотальний пере-

гляд наявної системи, по суті, відмова від звичної системи і конструювання нової, майбутньої моделі. Іншої альтернативи не бачимо.

Насамперед перед нами постає питання про життєвість, доцільність і необхідність подібної колосальної федерації, що становить шосту частину земної кулі. Колись цим колосом дуже пишалися і поважали його за величезне осягнення людства. Нині панує зовсім інша тональність. Історичний досвід показує, що найкращі умови матеріального життя демонструють якраз маленькі держави: Бельгія, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Данія, Ісландія, Греція і т. д. Саме там маємо найвищий життєвий рівень. Та й досвід наших прибалтійських республік у період їхньої державної незалежності виглядає дуже повчальним. В період громадянської війни та іноземної інтервенції, коли перед народами нашої країни стояло питання бути чи не бути: зберегти свою відроджену в революційному вогні державність або впасти офірою імперіалістичних хижаків, проблема об'єднання сил була вирішальним аргументом на користь політичного та військового кооперування.

Але з тих пір чимало води збігло з євро-азійських річок. Розвалилася колоніальна система: колись загарбані народи — великі та маленькі — здобули незалежність. Теза, що тільки завдяки об'єднанню радянських республік в єдиний централізований Союз ми вистояли в ході світової війни, викликає застереження. Закономірно виникає питання: а чому ж не загинули і зберегли себе Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Албанія, Югославія, Фінляндія, Данія, Норвегія і т. д.? Навіть ті країни, що були союзниками Німеччини і програли війну, посівши місце на лаві переможених?

Після завершення війни ситуація змінилася докорінно. Вироблена система політичної безпеки та стабільності, репрезентована ООН та її інститутами, виключає насильницьку інкорпорацію дрібних країн великими і сильнішими. І якщо в наш час благополучно існують не лише традиційні малюки на кшталт Люксембургу, Андори чи Сан-Маріно, а й такі крихітки, як Острів Маврикія чи Барбадос, і ніхто їм не загрожує, і ніхто їх не збирається завойовувати, — то ж чому не можуть існувати, як цілком незалежні держави, Україна з її 50 млн. населення чи маленька Естонія? Чим 50-мільйонна Україна з її невичерпними ресурсами гірша від 50-мільйонної Англії, а 4-мільйонний Азербайджан — від 4-мільйонної Норвегії? Чому радянські республіки можуть існувати лише в умовах обє'днання і деспотичної централізації, утримуючи на своєму горбі гігантський паразитичний апарат загальносоюзних відомств, офіруючи свій державний суверенітет центральної юрисдикції та не маючи можливості розпоряджатися власними багатствами?

Можна твердити, що майже всі найсерйозніші і найпекучіші проблеми (економічні, екологічні, національні тощо) знаходять коріння в існуванні могутнього Центру — містичної потвори, що не має ані територіального, ані демографічного втілення — уособлення знавіснілої бюрократії, протиставленої і глибоко ворожої народним масам.

Нині ні для кого не є секретом необхідність розпуску сталінсько-брежневського Союзу і заміна його (якщо це буде визнано за доцільне) об'єд-

нанням незалежних держав, кожна з яких на свій розсуд має вирішувати проблеми власного державного устрою та напрямки політичної діяльності. За сьогоднішньою термінологією йдеться про заміну федеративного устрою конфедерацією. Певний досвід подібної інтеграції вже нагромадило людство — починаючи від ООН і кінчаючи регіональними об'єднаннями на кшталт Європейської співдружності чи РЕВ.

Якщо буде визнано необхідність створення замість СРСР у його нинішньому вигляді новим об'єднанням на грунті повної добровільності і нічим не обмеженого суверенітету, то умовою sine qua non маємо визнати принципову неприпустимість існування не тільки «сильного», а й взагалі будь-якого центру. Не повинно бути Конституції СРСР. Не повинно бути загальносоюзного уряду. Не повинно бути загальносоюзних міністерств та відомств і т. д. Замість усього того потрібний лише один координаційний орган, створений на суворо паритетній основі.

Вважаємо, що лише на цьому шляху — на шляху справжнього відродження національної державності — ми зможемо нарешті вийти з тої кризи, до якої занурила нас горезвісна командно-адміністративна система з її гаслом «сильного» Центру.

Спогади

Ярослав Б. Рудницький

ІЗ СПОГАДІВ ПРО МИХАЙЛА ДМИТРОВИЧА АНТОНОВИЧА

Михайло Антонович у 1930-их роках.
Фото з портрету його матері Катерини Антонович.

Д-ра Михайла Дмитровича Антоновича, чи як його популярно називали «Мурика», я стрінув уперше в лютому 1938 року в Бресляв-Вроцлаві (чи — як хоче наш літопис — «Воротиславі»). Він працював тоді як асистент проф. Ганса Коха, німецького спеціяліста історії східної Европи. Нашу зустріч влаштував проф. Василь Сімович, який у тому часі працював мовним редактором видань «Просвіти» у Львові й з яким я дружив під час моїх студій у Львівському університеті.

— Мурика мусите обов'язково побачити в Бресляві; я його вже повідомив про Вашу подорож до Берліну й він зустріне Вас на бреслявській залізничній станції. Я описав йому Ваш вигляд, шубу й капелюх, а його пізнáєте по тому, що він ходить з голою головою взимку й у літі — пояснював Сімович.

І справді, коли я вийшов із поїзду в Бресляв увечері 9-го лютого 1938 р., розглядаючися в натовпі, я побачив високого кучерявого мужчину, що стоячи під стіною, стежив за приїжджими. Я підійшов до нього й запитав, чи він не д-р Антонович?

— А Ви Рудницький?

— Так, пане докторе — відповів я з некритою радістю. Ми привіталися й Мурик зразу ж таки заопікувався мною. Насамперед допоміг мені з валізками, що напаковані книжками й словниковими картками були тяжкуваті. Ми склали їх у бaґажню й я залишив тільки великий портфель — течку в руках з найнеобхіднішими причандалами для нічліга.

— Мені писав про Вас не тільки Сімович. але й Кузеля з Берліну. Цей останній доручив мені познайомити вас з Ільницьким-Заньковичем і от ми підемо до нього на вечерю — пояснив Антонович.

Ми йшли пішки по широких вулицях міста й мій супутник що хвилини зупинявся пояснюючи одне. чи друге місце. пам'ятник, будинок. По цілоденному сидінні в поїзді такий прохід був для мене потрібний. Все ж після одногодинного маршу я втомився і дискретно запитав Антоновича, чи ще далеко. Він усміхнувся й пояснив, що ми вже дві треті дороги «зробили» й незабаром будемо на місці. Тут він виявився уважливий і сповільнив кроку. Ми пройшли ще якої пів години по передмісті й нарешті зупинилися перед одним із типових німецьких мурованих домиків. Антонович подзвонив і нам відкрив двері середнього росту русявий господар із пронизливими очима. Антонович представив мене господареві, що ввічливо запросив нас у хату. Ми поскидали калоші й плащі в передпокою й опинилися зразу ж таки в їдальні, де стояв великий стіл із готовим накриттям. Відкіля не візмись, появилася й дружина господаря, німкеня, й привітавшися сердечно mit Murik подала мені руку, яку я — на здивування її й обох чоловіків — поцілував.

— Es freut mich Sie kennenzulernen, Herr Doktor! — заявила вона з півусміхом і пояснила, що для мене приготована мала спальня та що вона з чоловіком будуть «дуже раді», коли в них заночую.

Почалася гостина. Ми попивали чай і «уплітали» невеликі німецькі сандвічі — «штулі». Господиня кілька разів виходила до кухні й верталася з підносом, щоб заспокоїти наш апетит. Нарешті появився на столі «кухен» знак, що це кінцевий етап нашого пирування.

За столом ішла розмова про буденні справи, господиня цікавилася моєю подорожжю, «як їхалося», я розповідав про легку паспортову й митну контролю на німецькій границі, точність поїзду, ввічливу обслугу, зокрема допомогу при вміщуванні тяжкого баґажу. Антонович розказав з гумором про нашу зустріч на станції й «шпацірґанґ» по місті. Він обіцяв на другий день познайомити мене з своїм шефом в університеті й пояснив, що чекатиме на мене в притворі університетської бібліотеки в 10-ій ранку. Він подякував за «смачну вечерю й приємний вечір», попрощався з господарями й зі мною й пішов додому. Я залишився сам на сам із господарем. Він пояснив, що працює з доручення полковника Євгена Коновальця над німецько — українським військовим словником і за порадою Зенона Кузелі просить мене про фахову допомогу. Ми перейшли до його робітні, де я познайомився з його призбираним карточковим матеріялом. У пляні є видати два словники: один загальний військовий і другий спеціялізований — летунський.

— Буде це перший німецько-слов'янський летунський словник і ми по-

винні радіти, що він появиться друком. Фонди на видання є, друкарня Бернард і Ґрефе в Берліні чекає на рукопис, усе залежить від того, як швидко ми впораємося з рукописом. Отож він — Ільницький-Занькович — уже «договорився» з Кузелею про мою співпрацю: тим часом він посилатиме мені готові сторінки рукопису до Берліну для перевірення й евентуальних поправок, а влітку поїдемо над море «на вакації» й докінчимо працю, щоб у вересні здати рукопис до друкарні. Тепер усе залежить від ефективности моєї співпраці, але згідно з інформаціями Кузелі, я «впораюся» на час із завданням.

Нікуди правди діти, я був ошоломлений цим несподіваним «надобов'язком», бо згідно з контрактом я їхав до Берліну на працю над великим загальним українсько-німецьким словником. Виходило, що треба було крім обов'язкової праці в Українському Науковому Інституті виконувати в вільних хвилинах (вечорі, «вікенди») додаткову працю над паралельними словниками військового типу.

Ми довго в ніч дискутували справу подробиць. Господар переконував мене, що справа його словників — пекуча, бо «йде до війни» й вони відіграють велику ролю в військових взаєминах між німецькою й українською збройними силами і т. д. і т. д.. Найважливіше держати в тайні ввесь проєкт, бо з українців у Німеччині знають про нього крім нього тільки Коновалець і Кузеля, а тепер я четвертий із «втаємничених».

Я спитав про Антоновича. Хазяїн пояснив, що він, як історик, не зацікавлений такими справами й тому його «не втаємничують» у проєкт. Тут головне — «працювати й тримати язик за зубами», зокрема — боронь Боже — не писати нічого ні до Сімовича, ні до інших земляків у Польщі. Передбачається навіть «дискретність» появи словника, якщо б іще не було війни, а він вийшов би друком. Коли ми розпрощалися «на добраніч», я довго не міг заснути. Різні думки приходили до голови. Я був затривожений головно «подвійним навантаженням» у майбутній праці в Берліні, не мав певности чи збережу таємничість проєкту, бо ж треба буде консультуватися щодо термінології і з людьми і з словниками, а ці, звичайно, в бібліотеках; вражала теж віддань: автор у Бресляв, я в Берліні, треба їздити, листуватися, телефонувати.

Коли постать мого господаря хвилювала своєю таємничістю, рішучістю й дисципліною, то нове знайомство з «Муриком» з його безпосередністю й відкритістю, тонким гумором і приязним відношенням до, будь-що-будь, мало знаного йому галичанина, якось заспокоювало й підбадьорювало... Я заснув пізно вночі, але довго спати не довелося. Рано в 7-ій господар постукав до дверей, я встав, поголився, обмився й одягнений поподорожньому зголосився «готовим» до дальших акцій. Ми поснідали й ще раз обговорили проєкт і розпрощалися з панею дому. Ільницький-Занькович відвів мене до найближчої трамвайної зупинки й ми розсталися. Перед 10-ою я приїхав під університетську бібліотеку й зустрів Антоновича. Він пояснив, що в 11-ій маємо побачення з його професором, а перед тим підемо оглядати бібліотеку. Приємно було ходити з ним поміж довгими залізними полицями, заповненими книжками. Антонович знав найкраще відділ історії й ми провели досить багато часу в цій секції. На

мовознавчий відділ, словники й граматики, не стало часу, ми поспішали до проф. Коха. Треба було перейти до іншого будинку, зголоситися в секретарки й після її зголошення нас у дверях свого бюра появився сам «шеф», що дуже привітно нас прийняв і запросив до себе. Наша конверзація торкалася моїх студій, Львівського університету, українських учених у Львові, Наукового Т-ва ім. Шевченка, молодого україністичного покоління в Галичині й т. п. Антонович згадував проф. Сімовича, якого знав із Праги, а там Андрусяка, Пастернака, Кострубу, відомих йому з друкованих праць. Коли надійшла обідня пора, проф. Кох запросив нас на полуденок до недалекого ресторану, під час якого йшли вже розмови про мою майбутню працю в Берліні. Тут Антонович плястично змалював Український Науковий Інститут, охарактеризував його директора д-ра Івана Мірчука, мого майбутнього «шефа» — проф. Зенона Кузелю, а за ними інж. Романа Димінського, проф. Бориса Крупницького й інших. Не без нотки гумору пояснив він систему праці в Інституті: доки не появиться Мірчук вона досить повільна, щойно з його приходом усі оживляються й принаймні вдають, що працюють інтензивно. І Кох і я з приємністю слухали Антоновича й на прощання професор заявив, що jetzt wissen Sie, wohin Sie fahren! Ми розпрощалися, Кох просив не забувати й бути з ним у контакті, зокрема, якби мені було чогось треба в Німеччині.

Коли він відійшов, ми допивали наше пиво й Антонович дальше розказував про УНІ у Берліні та давав поради, як і що там робити, а чого не робити, з ким зв'язуватися в потребі, як проводити вільний час тощо. Найбільш прихильно характеризував він інж. Димінського, якого прохав особисто вітати.

Мій поїзд відходив о 3-ій пополудні. Антонович провів мене пішки до станції, допоміг вибрати й перенести баґаж і ми розпрощалися в дуже приязній атмосфері. «Мурик» виявився таким хорошим, яким його описував мені у Львові Сімович; що більше, я відчув у ньому людину широких горизонтів, щирого українського патріота, з непересічним змислом обсервації, з тонким гумором-іронією та вродженою доброзичливістю. Як книголюб — бібліограф я високо цінив його любов до книжки й неабияке знання історичної літератури, української, слов'янської й світової. Крім своїх джерельних причинкових праць він мріяв про інтерпретативну синтезу історії України, без балясту фактичних подробиць, але за те з викриванням основних історичних процесів та їхньою інтерпретацією на порівняльному фоні східної Европи й азійського континенту. Треба признати, що йому пощастило здійснити цей плян при великій допомозі Юрія Тищенка, власника видавництва «Ю. Т.» в Празі. В часі війни серед несприятливих умовин таки вийшли чотири томики його *Історії України* (Прага 1942).*

Наші зустрічі з Михайлом Дмитровичем були часті й у Берліні й у

---

* У Передмові до другого видання цієї праці в УВАН у Вінніпезі в 1966 році я писав:

Перше видання цієї праці було здійснене сл. п. Ю. Тищенком у Празі в 1942 р. Несприятливі воєнні умовини на еміґрації були причиною технічних недоліків (па-

Празі. Можна сказати, що ми навіть приятелювали, власне в трійку з ним і Димінським. Разом відбували прогульки до Ґруневальду, разом обідали в Ашінґера (Славну «Ербзензупе» з куском ковбаси або шинки й булочками до схочу).

Із змінами на европейській карті наслідком Гітлерівських аґресій (австрійський «Аншлюс» у 1938 р., судетська інвазія 1939), виринула справа Карпатської України. Антонович, Димінський, я й інші живо реаґували на події дня. Разом з іншими ми спочатку плянували виїзд на Закарпаття для допомоги в будівництві молодої держави. Коли ж почали надходити тривожні вістки про мадярську окупацію країни, ми писали меморандуми до Гітлера, листи до берлінської преси, статті в наукових журналах. Зневіра до нацистської політики щодо сходу Европи збільшувалася в нас із кожним днем. А вибух війни у вересні 1939 року не був ніякою несподіванкою для нас, що бачили в Берліні довжелезні поїзди з гарматами, танками й воєнним знаряддям. Однієї серпневої неділі 1939 р. в часі пообідньої прогульки до Ґруневальду ми почали жартома розподілювати дерева, які доведеться «обгризати» на випадок воєнного голоду.

— Оце найгрубше дерево призначаємо для директора Мірчука, менше біля нього для Кузелі і т. д. і т. д. аж до нас самих.

Хоч гризти дерев у Ґруневальді не довелося, то проте голод у воєнні роки нам дошкулював, особливо з початку, коли ще не було справного розподілу приділових карточок. В міжчасі Антонович габілітувався в Коха в Відні, а коли вибухла німецько-совєтська війна він на рекомендацію свого професора став перекладачем у штабі генерала фон Клайста. Зв'язок із ним перервався, навіть Димінський мало знав де «Мурик».

Ми довідалися від родини Антоновичів про Михайлів «воєнний» (28. 8. 1941) шлюб на віддаль із Геленою Швебель. Із розгромом гітлерівської армії він повернувся, розчарований, до дружини в Берлін. Коли совєтські війська здобули Берлін, його заарештовано на помешканні Мірчуків і вивезено в концлагер. Вістки про його долю були скупі.

В архіві його дружини — Гелени збереглися два документи: один — власноручний розщук Михайла Дмитровича за дружиною й сестрою, другий — відповідь із СССР у цій справі. Репродукуємо обидва документи.

пір, формат) як теж і невеликого накладу. Книжку розкуплено в короткому часі й пляноване тоді друге видання не збулося.

Тим часом покінчилася війна, наступила нова еміґрація й не було змоги зайнятися другим виданням тим більше, що заслужений видавець першого видання сл. п. Юрій Тищенко помер у Нью Йорку в 1953 році, не завершивши справи організації нового видавництва й не здійснивши своїх видавничих плянів.

Справою другого видання цієї праці цікавився якийсь час видавець Микола Денисюк у Чікаґо, але й тут надії завели...

Влітку 1965 р. президент УВАН у Канаді — д-р Яр. Рудницький натрапив на примірник цієї праці в Бібліотеці Наукового Т-ва ім. Шевченка в Сарселі й випозичив його для репродукції. Отак нарешті після чвертьсторіччя праця М. Антоновича виходить другим виданням.

Вінніпеґ, 10. 10. 1965.

ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА

Postkarte

Бесплатно
Gebührenfrei

Куда Немецкому Красному Кресту (Западная Германия)
Wohin Westdeutschland ~~Berlin~~ [illegible]

Кому Западно-немецкому Красному Кресту
An wen An das Deutsche Rote Kreuz (13b) München
Infanteriestr. 7a

Откуда СССР, Москва, п/я ~~9250~~ 5110/35
Woher UdSSR, Moskau, Postfach ~~9250~~

Отправитель Михаил Дмитриевич Антонович
Absender Michael Antonowytsch

12/IV - 1955

Ich bitte mir bei der Feststellung der gegenwärtigen Anschriften meiner Familienangehörigen gefälligst helfen zu wollen:

a) meine Ehefrau Helene Antonowytsch (geborene Schwebel); im Jahre 1945 wohnhaft im Dorfe Sadenbeck bei Pritzwalk;

b) meine Schwester Marina Rudnyzka, Gemahlin des Dr. Jaroslav Rudnyzkyj, wohnhaft irgendwo in der Gegend von München oder Augsburg.

Hochachtungsvoll

Michael Antonowytsch

*Почтова картка М. Антоновича з 12.*IV.1955 р.
висланa до Німецького Червоного Хреста

Auszugsweise Abschrift mit Übersetzung

СССР
ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
СОЮЗА ОБЩЕСТВ
КРАСНОГО КРЕСТА И КРАСНОГО ПОЛУМЕСЯЦА

№ ОС/1102-з
Дело:

Москва, 3 апреля 1957 г.

Германскому Красному Кресту
г. Бонн

Уважаемые господа !

В ответ на письмо Службы розыска /Гамбург/ № 750 от 8.XI.1956 года, имеем честь просить Вас переслать прилагаемое письмо г-же Хелене АНТОНОВИЧ /14-а/Лангенау/Вюртемберг,Марктплац 14/ в связи с тем, что по полученным нами сведениям ее муж АНТОНОВИЧ Михаил Дмитриевич, 1910 г. рождения, находясь в заключении по адресу : п/я 5110/35 умер 24 ноября 1955 года.

С уважением

Н. ЧИКАЛЕНКО
ЧЛЕН ПРЕЗИДИУМА ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА
НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ ВНЕШНИХ СНОШЕНИЙ

Ü B E R S E T Z U N G

UdSSR
Exekutiv-Komitee
der Allianz der Gesellschaften vom
Roten Kreuz und Roten Halbmond

Moskau K-31, Kusnezkij Most Nr. 18/7 Telefon B 8-20-22

Nr. OS/1102-z
Akte:

Moskau, 3.4.1957.

An das
Deutsche Rote Kreuz
Stadt Bonn

Geehrte Herren !

In Beantwortung des Schreibens des Suchdienstes / Hamburg / Nr.750 vom 8.11.1956 gestatten wir uns Sie darum zu bitten, den beigefügten Brief Frau Helene ANTONOWITSCH / 14a Langenau, Württemberg, Marktplatz 14/ zu übersenden, da laut erhaltenen Angaben ihr Ehemann

A n t o n o w i t s c h, Michail Dmitriewitsch, geb. 1910,

der sich im Gewahrsam unter der Anschrift : Postfach 5110/35 bef...
am 24. November 1955 gestorben ist.

Hochachtungsvoll

N. Tschikalenko,
Mitglied des Präsidiums des
Ex-Ko, Leiter der Verwaltung
Auswärtiger Beziehungen.

Für die Richtigkeit der Übersetzung :

Відповідь Н. Чикаленка на лист Німецького Червоного Хреста з повідомленням про смерть Михайла Антоновича

* * *

Інформації совєтського Червоного Хреста від 3 квітня 1957 року були фальшиві. Насправді у 1955 р. д-р Михайло Антонович закінчив свій вирок десятирічного ув'язнення і щоб його не випускати, а в той час і німці і італійці домагалися його випущення, його засудили додатково ще на п'ять років, ніби за діяльність пов'язану з тим, що він був речником українських політв'язнів у Маґадані. Водночас КҐБ поширювало (зокрема між німецькими воєннополоненими, яких саме тоді масово випускали на волю) чутку про його смерть у тюрмі.

У 1960 році, після закінчення другого вироку, каґебістські власті пообіцяли д-рові М. Антоновичеві катедру в одному з сибірських університетів під умовою, що він спровадить із Західньої Німеччини до себе дружину і дочку. Д-р М. Антонович рішуче відмовився і тоді його перевели на постійне поселення в Сибірі без права комунікації з зовнішнім світом. Коли він умер невідомо. З 1961 р. були ще вістки про нього, що їх перевіз в Галичину п. К., а звідтіля вони продісталися на Захід.

Микола Василенко

МОЄ ЖИТТЯ

(*Продовження*)

У нашому селянському житті, на початку 1870-их років, було багато старовинного, традиційного, що пізніше відпало й забулося. Перед Різдвом, за традицією, кололи у нас дві свині; а під час Свят — у нас в домі, і на кухні їли головно свинину й ковбаси. Ми дуже любили бути присутніми при тому, як смалили свиней і ми з нетерпінням чекали того моменту, коли на очищеній вже туші можна було посидіти «верхом», «щоб сало краще відставало». На Свят-Вечір кутю із кухні в дім переносили не інакше, як у вивернутому кожусі. Це робив наш робітник Трохим Селезень, що при цьому квоктав, як квочка. Ми Трохима звали чомусь «мировим суддею». Кутю й узвар ставили в кутку на сіні, яке для цього приносили. Кутю їли пізно, коли з'являлися вже перші зірочки на небі. Ми звичайно бігали їсти кутю на кухню і там стукали разом з усіма у вікно: «Морозе, морозе, іди кутю їсти!».

Зимою ми взагалі більшу частину вечорів провадили в кухні. Боротьба проти цього наших батьків була даремна: у домі, вечорами, ми не знаходили собі заняття, нудились; матір зайнята була чимсь по господарству; якщо бували у нас гості, то батьки були зайняті з ними, ми ж залишалися одні, або з бабою Татьяною. А в кухні було куди цікавіше: при тьмяному світлі «каганця» (гасових лямпочок тоді ще не було) там збиралася досить велика компанія; кожний був зайнятий своїм ділом: хто лагодив хомут, хто плів личаки («лапти»), хто пряг прядиво. Усюди були жарти, прикладки, бо переважала головно молодь. Одірвати нас від такої компанії було, звичайно, трудно, особливо ж тому, що нас, дітей, в кухні дуже пестили. Дуже смачними нам здавалися там і обіди та вечері. Мені й тепер здається, що смачнішої страви, як поребрина, зварена в борщі, витягнена звідти великими кусками та густо, густо посолена — я не їв. Ми їли там руками, без виделець, звичайно. Батьки наші завжди були проти нашого перебування в кухні, боялися «вредного влияния». Пройшло з того часу багато років, а я згадую ті вечорі, що я провадив на кухні, з найтеплішим почуттям. Доброчинного в цьому спілкуванні нашому на кухні було багато, і демократизм моїх поглядів, моє народолюбство, без сумніву, там одержали свої перші корені, які пізніше, дякуючи науці, пішли далеко вглибину.

На Різдво приходили до нас колядники, переважно дівчата. Звізди в Есмані не носили. Протягом Різдвяного вечора змінялося декілька груп

колядників і батько мій всіх їх приймав, бо знав, що це нам було приємно. Частіше мені співали колядки, як старшому і більше відомому на селі. Я частіше бігав на село, ніж брати мої, та був доступніший, ніж вони.

Колядникам ми давали звичайно продукти, пироги, сало, ковбасу, рідше гроші. У дитинстві я знав декілька колядок. Колядників ми чекали завжди з великою нетерплячкою. Коли виходили одні, ми починали дивитися у вікна — чи не загавкають собаки і чи не з'явиться на фоні тьманого зимового вечора група других колядників.

Ще з більшою нетерплячкою чекали ми під Новий рік щедрівки. Цього вечора у нас звичайно пекли млинці («блины»). Щедрівки з їх веселими мелодіями і звучним приспівом: «Щедрий вечір, добрий вечір, добренькім людям на здоров'ячко!» — нам подобались більше та більше захоплювали нас, ніж протяжні, подібні до церковних мелодій, колядки.

Але особливо нетерпляче чекали ми під Новий рік козу. Ще під час Різдвяних Свят приходили до мого батька хлопці і просили у батька шпагу і дві шаблі «времен очаковских и покорения Крыма». Починався вечір під Новий рік, приходили щедрівники; час тягнувся безконечно довго; ми безперестань підбігали до вікон і напружували наш зір на величезний наш двір. Кози не було. Але ось заскрипіла фіртка, загавкали й кинулись до воріт собаки; з'явилася одна темна фіґура, друга... «Коза, коза!» - скакали й радісно кричали ми.

Заскрипів сніг під ногами; чути було кроки в сінях і в передпокою. Ми виглядували із-за наполовину відчинених дверей. Виходить стрункий «парень», розмальований кольоровим папером і з еполетами із неї ж, тримаючи нашою шаблею, голосно каже:

— Дозвольте козу привести.

— Ведіть.

Він виходить і через декілька хвилин уже чути тупіт ніг та звук маленького дзвоника на шиї кози. Коза йде спереду, за нею «свита». Той, що «грає» козу, тримається зігнувшись і закритий вивернутим уверх вовною кожухом; голова у кози чорна, а роги сильно загнуті, жовті, що зроблені плетеницею із соломи. Коза напружено танцює, поки «свита» співає, притопчуючи: «Ви стійте в ряду, я козу веду, з козенятками» і т. д. Коли скінчили пісню, коза кланяється низько господарям і від них одержує гроші або продукти. Мій батько завжди давав козі гроші, бо знав, що в цей вечір молодь потребує їх для пиятики. Іноді протягом вечора приводили до нас дві кози разом, або окремо. Одного разу під Новий рік була завірюха і козу привели до нас рано на Новий рік, але ефект уже був не той, — коза нам не подобалась.

«Коза» довго трималася в Есмані і тільки на початку 1890-их років, підо впливом солдатів її замінили «царем Максиміліяном», а пізніше вона й зовсім зникла. Я був кожного року в Есмані під час Різдвяних Свят, але перед війною 1914 року я вже не чув зовсім про козу і до нас її не приводили. Очевидно, вона зовсім зникла.

На Новий рік до нас приходили «засівати». Це були виключно діти — хлопчики і дівчатка. Приходили вони, звичайно, дуже рано, ми ще ніжилися в теплих постелях.

«Ходить Ілля на Василя, — приговорювали «засівальщики», — несе кіпу пшениці; куди не махне, там жито росте, жито, пшениця, всяка пашниця. Будьте здорові, з Новим роком поздоровляємо!»

Засівали мішаниною з жита, пшениці, вівса, гороху та горіхів. Засівати дозволялося у нас тільки в парадному передпокою, але іноді якийсь старанний засівальщик кидав жменю тієї мішанини і в залю. Коли засівальщики відходили, я з братами кидались навперерви підбирати горіхи і це було для нас великою приємністю. Засівальщики ходили з торбами. Їм давали продукти. Але мій батько давав виключно гроші по 1-2 копійки кожному. Для цього перед Новим роком декілька рублів треба було розміняти в церкві на 1-2-ох копіїчні монети.

Великою приємністю для нас на празниках було катання. Крім першого дня Різдва, коли всім давалося відпочинок і вважалося за неможливе примушувати кучера запрягати коней, ми каталися кожного дня, переважно по селу, або далеко по великій дорозі на Сєвськ. Любили ми дуже також їздити на «Крам». В Есмані в той час не було крамничок і ніхто не торгував товарами. Коли треба було щось купити, то треба було самому їхати до Глухова, або доручити це комусь. Зимою, на празники, на Миколая, 6 грудня, коли в Есмані престольне свято, на другий і третій день Різдва, на Новий Рік, Водохрещі, із Глухова приїжджав крамар з пірниками («пряниками») та іншими солодощами, влаштовувався коло церкви і жваво торгував за гроші або за яйця. Це й називалося «крам». Поїхати на цей «крам», накупити там пірників, а особливо роззолочених та розмальованих червоною фарбою коників чи півників, чи «ріжків» — було для нас справжньою насолодою. Скільки ж то було плачу, коли комунебудь із нас не пощастило довезти додому коника чи півничка цілим, бо вони ламалися по дорозі! «Ріжки» я й до цього часу люблю і вважаю їх за найкращі ласощі.

Водохрещами закінчувались свята. У нас була невелика гармата й невелика мортира. Їх звичайно брали і стріляли з них, а потім із рушниць, на Йордані. Але ми зимою в церкві і на Йордані ніколи не бували. Наша церква була холодна і ми легко в ній замерзали.

Після Водохрещів починався звичайно буденний, діловий період. На дворі холодно. Стоять великі морози. Але більшу частину дня ми провадили на дворі. Кататись на саночках у нас на хуторі не було де, не було гір. Тому й катання не було у великій моді і ми звичайно провадили час коло робітників, коли вони рубали дрова, чи коли їздили по корм на поле, чи по дрова до лісу. Одна із таких подорожей дуже добре врізалась мені в пам'ять: ясний, соняшний січневий ранок; навколо глибокий сніг; дерева й чагарники зрідка покриті великими пластовцями снігу; навколо урочиста тиша, чути тільки скрип повстяників та гучні удари сокири по мерзлому дереву. Цілий день пробули ми в лісі; поверталися ми додому уже смерком, коли запалювалися огні. Майже всю дорогу я йшов пішки, слідом за дровами. Почувалося якусь особливу силу й бадьорість на морозному повітрі, хоч у лісі я й промерз сильно і намовляв всіх їхати додому. Особливо замерзли в мене руки в рукавичках і я з заздрістю дивився на великі, жовті, з червоними смугами по краях, рукави-

ці, що їх мали робітники на руках. Кожного року, на початку зими, мій батько, повертаючись із Глухова, привозив для робітників декілька пар рукавиць. Я з заздрістю розглядав їх, приміряв їх на свою маленьку ручку, нюхав: вони так приємно пахнули виробленою шкурою.

Пам'ятаю другу подорож з робітниками по хворост у літі. Ми в'їхали в густу поросль ліщини. Робітники почали рубати її, а я відійшов на бік, ліг на невеликій поляні і довго, довго лежав тихо, поки ряд осик не «заколисав» мене своїм одноманітним, тремтячим шумом... Наді мною на далекій, далекій блакиті неба плили білі, розірвані хмари; у траві скрипіли цвіркуни; гарно із-під куща виглядав кущ «Іван-да-Мар'ї»; десь поблизу стрекотала сорока, а віддалеки переливалась іволга і високо наді мною ширяв яструб. Мені було тоді років шість. Але я вже починав відчувати красоту природи, і вона примушувала тремтіти моє маленьке серце...

Зимове смеркання заганяло нас у дім. Я любив сидіти коло груби й спостерігати, як там «плакали» сирі поліна, охоплені огнем. Тоді я уявляв собі дерево зелене, як воно росте, як потім його рубають в лісі, потім я бачив, як воно «плакало» і згорало в грубі й оберталося у вугілля й попіл. І моя маленька думка прагнула дізнатися, чи може із попелу зробитися дерево? Я задавав це питання батькам моїм і отримував від них неґативну відповідь, але в душі моїй залишалася якась неясність, що її я навіть формулювати не міг. Без сумніву, у ті дитячі роки думка інстинктивно й непомітно виконувала свою велику роботу.

Посувалася вперед зима. Проходила масниця. Наставав березень. Сильніше пригрівало сонечко. З'являлися перші краплі — і солом'яні дахи помалу оголювались від снігу. Прилітали грачі. Іноді прилітали вони дуже рано, коли сніг лежав ще великими купами. Грачі не знаходили корму й кидалися на солом'яні дахи, розгрібали їх і нищили. У селі починалася боротьба з цими грачами. Для нас, дітей, ганяти їх було великою, цікавою забавою, що заміняла нам «снежки». Переважно снігом ми проганяли з дахів великі маси грачів.

А сонце тим часом пригрівало все більше. Сніг танув сильніше. Повставали калюжки. На дворі прорубали струмочки. Спускали по них воду, пускати паперові кораблики і ставити млиночки, щоб вони самі «мололи» від напору води — захоплювало ввесь наш час. Стомлені, змучені, спітнілі, іноді обмочені приходили ми на обід і вечеру додому спричинюючи багато праці, турбот і тривог нашим батькам.

На Паску починалася гра «в шар»: кидали дерев'яний «шар» і старалися трапити в нього дерев'яною палкою. Грали не тільки діти, але й дорослі. Нам не дозволяли грати в це, бо наші батьки боялися, що можна у цій грі проломити нам голову. Тоді ми обмежувались грою «в клека».

У вівторок, на Фоминій, в Есмані поминали родичів. Увесь народ, після Богослужби в церкві, відвідував з пасхальними стравами цвинтар, влаштовувався на могилках і закушував після панахиди, певний в тому, що він ближче до покійного і що душа покійника приймає теж участь у загальній, рідній, пасхальній трапезі... Ми всі також їздили на цвинтар. В Есмані їх було два: старий, уже занедбаний, й новий. Обидва були досить занедбані; на обидвох були поховані наші родичі і ми одвідували

їх. З великою увагою катали ми на могилках яйця і розпитували матір про похованих. Тут наче встановлювався тісний духовний зв'язок між нами, дітьми, і людьми, що вже відійшли від земного життя... Пізніше мені довелося бачити поминання у містах. Це був якийсь пікнік, із величезним п'янством, з масою п'яних бешкетників. В Есмані також пили, але там усе було пристійно, жадних ексцесів; усі були перейняті урочистістю момента поминання померлих. Розходились з цвинтаря пізно, коли повсякденні клопоти дому кликали баб до виконання їх домових обов'язків.

23 квітня (ст. ст.), на Георгія, в Есмані ходили на поле, на жито, й освячували його. Ми дивилися на цю церемонію здалека, з нашого двору. Процесія йшла під веселий, празниковий дзвін дзвонів. У процесії звичайно брала участь маса народу. Процесія влаштовувалась на горі, і коли служили молебень, то на зеленому фоні житного поля, при блиску весіннього дня, такими різнобарвними й гарними виглядали убрання дівчат з масою стрічок на головах. Вітер тихо колихав ті стрічки, а корсетки й спідниці — червоні, зелені — переливалися на сонці, яскраво блищали різними сполученнями квітів.

До весіннього Миколи (9 травня ст. ст.), в Есмані пасли худобу на луках. Це був шкідливий для господарства звичай, що, безперечно, відбивався несприятливо на врожаї трав. Довший час весною траву сбивали, не давали їй рости. Усі добре розуміли цю шкоду, але звичаю суворо додержували: пояснювали його господарською необхідністю, бож, якщо заборонити пасти бидло на луках, то його не буде чим годувати. Час безгодівлі, зменшення молока й починався 9 травня, коли на луки не пускали, а толоки розорювали під озимі.

9 травня в Есмані існував дивний звичай серед дівчат: «хрестити зозулю». Дівчата, з веселими весінніми піснями, яскраво і гарно одягнені, по-празниковому, до пізньої ночі водили хороводи і називали одна другу «кумою».

Під Зелені Свята ми їздили до лісу по кленки й прикрашали дім, кухню, двір, стайню, кошару і т. д. У кошарі ми старались поставити побільше кленків. Казали, що це забезпечує від появлення в кошарі відьом, що видоюють корів. Так само, щоб охоронити коней від відьом і упирів, в стайні завжди у нас висів труп сови або сороки.

Після 9 травня і Зелених Свят для мене і моїх братів починався найнудніший час. Робітники були зайняті таким одноманітним і нецікавим заняттям, як орання; наших товаришів брали батьки на поле з собою. Ми були віддані своїй компанії. Жили ми між собою дружно, билися дуже рідко і скоро мирились. Мої молодші брати трималися разом і іноди відділялися від мене, але це не перешкоджало нашим теплим братським відносинам, теплота яких особливо проявлялася тоді, коли хтонебудь із нас захворював. Горю і тривозі других братів не було границь. Усі мимохіть підпорядковувались особливій дисципліні, ходили навшпиньки і всіляко старалися не турбувати хворого.

(*Продовження в наступному числі*)

Дискусія

Юрій Книш

УКРАЇНСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В СОВЄТСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ДОБИ М. ҐОРБАЧОВА*

Перший том *Истории государства и права Украинской ССР,* виданий у Києві 1987-го року Інститутом Держави й Права Академії Наук УРСР[1] — надзвичайно інтересний та повчальний твір, який точно виявляє сучасну жалюгідну політичну ситуацію українського народу в складі Московської імперії. Він повний бомбастичних фраз про «гласність», «перестройку», «глибокі зрушення в нашому суспільстві» і т. п., з відповідними цитатами найновіших партійних документів та промов Михаїла Ґорбачова.

Книга обороняє наукові позиції, які ані на міліметр не відхиляються від славних «Тез 1954 р» щодо давноминулої історії наших земель — та цупко підкріплюють єдинонеділимську совєто-російську імперіялістичну систему. Основа московського погляду про історичний процес на сході Европи — існування монолітної держави «Київська Русь» заселеної «єдиним древнєруським народом — спільним предком російського, українського та білоруського народів» далі цілковито домінує на всіх сторінках, які присвячені подіям X-XIV століть. Проте знаходяться нові уточнення. Виявляється, що існування білоруського й українського народів дозволене *тільки* від моменту, коли незалежна тубільча державність зникає з їхніх етнічних територій та що напр. розвиток української національної ідентичности прямо залежний від занику княжих суспільно-політичних порядків. Ця наївна концепція, очевидно, не підтримана жадними арґументами, а тільки цитатами совєтських партійних авторів, ніколи ще так яскраво не була представлена в усьому своєму анти-науковому безсиллі. І ніколи ще так виразно не виявлялося, що совєтська методологія щодо студій східньо европейського середньовіччя — це звичайний продукт примітивного ідеологічного мислення.

Пряме й виключне спадкоємство т. зв. «Київської Руси» зовсім явно без найменших застережень передається тут російській нації, яка, хоч нібито також ще не існувала перед XIV-им ст., все ж таки являється єди-

---

* Резюме доповіді проф. Юрія Книша відчитаної, на Конференції Наукової Ради при СКВУ в Торонті, що відбулася дня 22 листопада 1988 року підчас Світового Конґресу Вільних Українців.

Докладніше звідомлення з конференції видруковано в «Українському Історику», том 25, 1988.

[1] Б. М. Бабий и др. (ред.), *История Государства и Права Украинской ССР,* т. I. Киев: Наукова Думка, 1987, 319 стор.

ною «частю» т. зв. «древньоруського народу», яка жила *безперервним* державним життям впродовж останнього тисячоліття, та яка засвідчує свій інтимний і тісний зв'язок з Київською імперією тим невідкличним фактом, що вона, мовляв, *єдина* затримала стародавню форму імени («Русь»-Россія) цього комплексу і тим самим має глибоке право присвоювати собі в першу чергу ціле цивілізаційне надбання «Київської Руси». Цілком замовчується існування «МОСКОВІЇ» та «Московського государства». Говориться тільки про розвиток «Русскої централізованої держави», як органічне, пряме, і природне продовження «Київської Руси». І так українці, у творі, який має нібито відзеркалювати найкращі здобутки сучасної української державно-правничої науки, виходять як дивні (хоч і невинні) «*відщепенці*» від «древнерусского» і «русского» пня, без найменшої леґітимізації на довшу мету їхньої національної ідентичности і тільки з дуже обмеженим правом говорити про свої специфічні середньовічні корені в Київській Русі. Ніколи ще так виразно не звучав совєтський варіянт Валуєвщини як сьогодні при «ліберальному пебудівнику» Ґорбачову та його довіреним «київським ґавляйтером» Щербицьким. Щоб не бути голослівним пропоную цитат зі стор. 17-ої, який повністю характеризує думку наших підсовєтських науковців про українське середньовіччя:

> ... ані в IX-ім ані в XII-ім ст. ще не можна говорити про Україну та українців. Нема ще історично відокремленої території України, нема ще української мови, нема взагалі ще специфічно української культури, нема спеціяльно українських економічних зв'язків. Коротко сказавши, не існує ще української народности, а є тільки єдина «древнерусская» народність, спільний предок... І т. д.

Очевидно, що тут неодмінно й доконче попадається М. Грушевському та іншим нашим історикам, нпр. Володимирові Антоновичеві, які сміли оборонити глибоку традиційність національної відрубности нашого народу. Так як у старих добрих сталінських часах, їх повністю відкидається як «буржуазних націоналістів» та «ворогів народу», хоч треба все ж таки ствердити, що нема в книжці лайливих, вуличних ярликів, які причіпляються свідомим українським інтеліґентам у пропаґандистській совєтській літературі. (Тут вона тільки дискретно й сором'язливо ховається у примітках).

Ото ж не будемо здивовані, що *Історія держави й права Української СССР* не тільки не збирається ревіндикувати для України навіть ті мінімальні позиції, про які говорили колись Брайчевський та Бадзьо, а навпаки. Бачимо тут цілком спокійну передачу до російського фонду державно-правничої культури такої всесвітньо-славної пам'ятки як «Руська Правда», яку москалі безтурботно присвоїли собі у першому томі широкої праці, яка почала виходити в Москві 1984-ого року під загальним титулом «Російське Законодавство X-XX ст.». Цілість тієї праці запляновано на 9 томів. При тому нема ані слова в Київській «Истории» про якийнебудь намір приготовляти історію «українського» законодавства, не тільки 10-го (!), але навіть 17-го та 18-го ст. Бо все, що заносить як небудь державністю, окрім паперової совєтської, оминається семимилевими чоботами нашими «історикамии права».

Всеж таки треба бути їм вдячними, що нарешті розкрили нам виразно причину досить таки дивної совєтської теорії щодо етногенези українського народу. Тепер уже все ясно: нарід наш «український» в тім самім сенсі, в якім він був колись «українським» для польських державників, цебто звичайний матеріял до асиміляції чи радше по їхньому — *реасиміляції,* бо ж він створився виключно з тих «древнерусских» ґруп, які мали нещастя бути відірваними від «русского» пня іноземними інтервентами, і його самобутня культура це ніщо інше як самообман «бідних відщепенців». Не бракує тут також цитати з Бєлінського (!! так, на стор. 20) про велику майбутність, яка чекає «Малоросію після злиття її (навіки!) з єдинокровною Росією»...

Ото ж «гласність» позволила поставити крапки над і та виявити всю повноту московських інтенцій щодо нашого краю і народу, які досі ховалися в різних діялектичних недомовленнях. Твір, що вийшов у Києві російською мовою в рік після Чорнобиля, вже нічого від нас не ховає. Можна за те висловити «признання» відповідальному колективові його авторів. (Зрештою, всі вони носять українські прізвища: Бабій, Ткач, Шевченко, Кульчицький, Гончаренко...)

Хоч не бракувало й не бракує підсовєтської української інтеліґенції, яка готова боротися за українську правду (можна навіть пригадати про деяких письменників, які нарікали на сторінках *Літературної України,* що в добі сильного національного піднесення в краю, Інститут Держави й Права УССР продовжує видавати й плянувати свій науковий дорібок майже виключно *російською* мовою...) треба прийняти за твердий факт, що незважаючи на всілякі косметичні й реальні зміни, які відбуваються в ще так недавно окресленій «імперії зла» — тягар оборони нашої національно-політичної ідентичности як також і наукові досліди про наше національне минуле ще довго лежатиме на плечах діяспорного українства.

Не вдаючись у подрібну аналізу безсумнівних надбань на цьому полі, хотілось би тільки коротко підкреслити, що ми ще далеко не зробили всього того, що мали й мають право очікувати від нас наші брати й сестри в Україні. Обіцянки певної «української» інституції, яка 20 років тому почала збирати фонди від еміґраційного громадянства, щоб, мовляв, успішніше відвойовувати українське «педіґрі» та щоб раз на завжди покінчити з московськими зазіханнями і претенсіями до нашого середньовіччя — не тільки що не були сповнені, але, можна це сміло заявити, провалилися цілковито як суміш наукової скандалістики й термінологічного хаосу. Виявляється, що треба, якщо не починати все від початку, то принайменше відновляти перспективи, які були відхилені довголітніми ілюзіями щодо спосібности вище згаданої інституції вивести нашу правду на широку наукову арену.

Треба вітати недавні заяви Наукової Ради при СКВУ, що *нарешті* буде опублікований довгоочікуваний англомовний переклад *Історії України-Руси* Михайла Грушевського. Навіть дещо застарілі концепції корифея нашої національної історіографії (а вони далеко не всі застарілі) зроблять *більше* для популяризації українського середньовіччя в науковому світі

ніж усілякі недопечені і сумнівні «досекулярні» проєкти з їхніми «науковими виясненнями» — судячи з дорібку ініціятора цієї справи.

Проте, очевидно, треба йти ще далі. В моєму переконанні найважніше — те, щоб ми, українські науковці, таки зрозуміли нарешті, що нам не обійтися без солідного корпусу спеціялістів *медієвістики* та що найвища пора поробити відповідні міри, щоб ця ділянка українознавства була заповнена високого калібру представниками нашої вкрай занедбаної історичної правди. Вартісні одиниці, які тепер працюють на цьому полі, не можуть задовольнити навіть підставовий рівень наших потреб. В нас дуже мало людей, що готові боротися повсякчасно й професійно з московськими блефами про наше середньовіччя, напр. успішно перемагаючи концепцію «древнерусского народу» замінюючи її правдою, яка була б переконлива для інтернаціонального наукового світу: кажу *правдою,* а не якимсь сумішем совєтської «Київської Руси» та німецько-американського пересуду щодо історично безликих східно-европейських рабів.

Як скромний початок чи не можна б напр. встановити стипендійний фонд адміністрований Науковою Радою при СКВУ у співпраці з УІТ і іншими установами, щоб підбадьорити молодих українських науковців до спеціялізації в різних аспектах української мідієвістики? Це правда, що тут існують різні практичні проблеми, однак їх слід не перебільшувати. Навіть частинна спеціялізація в медієвістиці науковця, який переважно працюватиме в інших, більш «рентабельних» ділянках, може нам дати багато користи.

Це все очевидно діло майбутнього, але воно не повинно відкладатися ad Kalendas graecas, його треба уточнити в рамках цьогорічної конференції Н. Ради. Поклавши реальні підвалини для розбудови корпусу акредитованих і респектованих українських медієвістів, не конче зв'язаних тільки з однією інституцією, діючи і в українських і в неукраїнських наукових установах, ми більше зробимо для унешкідливлення таких антиукраїнських творів як «История Государства и права УССР» аніж централізовані «проєкти досекулярної творчости» чи інші блескотливі фантазмагорії. Мудра біблійна приказка каже: «пізнаєш їх по овочах їхніх». Якими ж овочами можемо сьогодні похвалитися? А якими хотіли б у майбутньому?

Гадаю, що песимістична відповідь на перше питання дасть нам (повинна дати!) поштовх до дії, щоб за кілька років могти зі спокійним сумлінням виступити перед Україною, світом і нами самими. Бо остаточно перемога правди залежить тільки від нас самих. Ніхто нам України не виборе і ніхто нам не напише правди про українське середньовіччя. Тільки ми, вільні представники української науки зможемо це зробити. Дай, Боже, щоб ми найшли в собі силу, прагнення, снагу, запопадливість...

In memoriam

Володимир Жила

ПРЕЗИДЕНТ МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ ЛІВИЦЬКИЙ

8-го грудня 1989 р. після тяжкої хвороби на 83-му році життя пішов від нас визначний український державний діяч д-р Микола Андрійович Лівицький.

Наші політично-державницькі кола зазнали непоправної втрати. Президент М. А. Лівицький належав до числа найавторитетніших українських політиків у діяспорі. Почавши свою політично-державницьку діяльність у 1930-их роках у Женеві, в центрі політичного й дипломатичного життя світу, він понад п'ятдесят років свого життя віддав українській державній справі. На долю його випало трудне завдання — продовжувати і розвивати в еміґраційних умовах ідею української державности. Умови ж були складні, а часом і безнадійні. Зорієнтуватися в них, не збитися на манівці, вибрати правильний шлях і добитися успіхів було нелегко.

Народився М. Лівицький 9-го січня 1907 року в старій козацько-старшинській родині на Полтавщині. За часів Гетьманщини його предки були сотниками й полковими осаулами. Син видатного українського політика Андрія М. Лівицького, останнього прем'єра уряду УНРеспубліки в Україні, а від трагічної смерти головного отамана Симона Петлюри в 1926 році — президента УНРеспубліки. У родині споконвіку плекалися козацькі традиції і любов до української державности, що мали великий вплив на молодого Миколу. В Україні, 1918 року, вчився в першій українській гімназії ім. Т. Шевченка в Києві, в якій згодом зародилося ядро підпільної організації української молоді СУМ. Наприкінці 1920 року 13-літнім юнаком Микола Лівицький вийшов на еміґрацію разом зі своїм батьком А. М. Лівицьким. Здавши згодом матуру з відзначенням на матуральних курсах при Українській Господарській Академії в Подєбрадах, в Чехо-Словаччині, М. Лівицький вчився у високих школах і університетах Пра-

ги, Варшави й Женеви. У Варшаві закінчив Високу Торговельну Школу, а в Женеві економічно-соціяльний факультет університету й отримав диплом маґістра комерційних наук. Студіював також в Інституті Високих Інтернаціональних Наук.

З наймолодших літ брав участь в громадсько-політичному житті української молоді. Був головою Української Студентської Громади у Варшаві та організатором і першим «кошовим» корпорації «Запоріжжя». Разом з іншими студентами видавав журнал *Студентський голос* і брав активну участь у з'їздах української студентської централі ЦЕСУС.

З 1931 року М. Лівицький перебував у Женеві, де виконував функції постійного секретаря делеґації Уряду УНР при Лізі Націй. Був тут одночасно й представником багатьох українських організацій при різних міжнародних установах: Головної Української Ради при Міжнародному Бюрі Нансена для Біженців, Українського Товариства для Ліґи Націй при Міжнародній Унії для Ліґи Націй, Ліґи Поневолених Народів «Прометей» тощо. Був також акредитованим кореспондентом тижневика *Тризуб* при Лізі Націй і керівником женевської філії Українського Пресового Бюра. Повідомлення цього Бюра в той час передавали різні чужомовні пресові аґентства та містили на своїх сторінках численні закордонні часописи. Займався М. Лівицький і журналістичною роботою, поміщуючи статті про Україну в різних швайцарських часописах (*Журналь де Женев, Ґазет де Льозан, Вуа де Пель* тощо). Дописував він до журналу *Тризуб* і до львівського щоденника *Діло*.

Призначений в 1937 році шефом канцелярії Прем'єра Уряду УНР, М. Лівицький в ролі відпоручника уряду з доручення Прем'єра В. Прокоповича відбув цілий ряд дипломатичних поїздок до Італії, Німеччини, Чехо-Словаччини, Австрії, Польщі й Франції. Утримував також зв'язки з багатьма чужоземними делеґаціями при Лізі Націй. В 1938-1939 роках перебував з доручення уряду на Карпатській Україні в Хусті, де вів переговори з місцевим урядом і проводом Карпатської Січі про участь старшин УНР в організації збройних сил новопосталої Української Держави. Швидкий розвиток військових подій на Карпатській Україні знищив наслідки цих корисних переговорів.

Перебуваючи службово у Варшаві влітку 1939 року, М. Лівицький внаслідок війни не зумів повернутися до Швайцарії і став співробітником конфінованих там німцями членів Уряду УНР. 1942 року коротко перебував у Києві, де його німці заарештували й «етапним порядком» відправили назад до Польщі.

У 1945 році після закінчення війни Прем'єр Уряду Кость Паньківський призначив М. Лівицького радником Міністерства Закордонних Справ. В той час, виконуючи обов'язки секретаря організаційної комісії, він брав участь також в організації Українського Національно-Державного Союзу (УНДС). З заснуванням УНДС у травні 1946 року, М. Лівицький став заступником голови, а в 1951 році після виїзду голови М. Олексієва до США, перебрав функції голови. Від УНДС Микола Андрійович був членом підготовчої комісії (що її очолював Ісаак Мазепа) для створення Української Національної Ради. З 1948 року, себто від першої сесії УНРади, М. Лівицький був її членом.

У липні 1949 року ввійшов М. Лівицький до уряду, що його тоді очолював Ісаак Мазепа, як керівник Ресорту Преси й Інформації, а згодом пребрав функції керівника Ресорту Закордонних Справ. Від травня 1954 року до березня 1957 року М. Лівицький не входив до складу уряду, а виконував обов'язки голови УНДС, був членом УНРади і редактором журналу *Мета*. На четвертій Сесії УНРади, в березні 1957 року, Микола Андрійович став головою Уряду й керівником Ресорту Закордонних Справ. На цьому становищі він працював рівно десять років аж до Шостої Сесії УНРади, що відбулася в березні 1967 року. На цій сесії вибрано Миколу Лівицького Президентом УНРеспубліки в екзилі. Усі наступні сесії УНРади з десятою (червень 1989 року) включно, перевибирали його на це найвище державне становище.

Багато праці присвятив Микола Андрійович розвиткові ДЦ УНР. Він написав чимало статтей, що появилися в різних часописах під його прізвищем, під його ініціялами, або просто під різними псевдонімами. Його статті відзначалися ориґінальністю підходу, глибиною думки, прямим виявом політичних, суспільних і економічних ідей та гарячим закликом до активної діяльности на базі екзильного уряду УНР. У підході до державних справ Президент М. Лівицький був твердим, сміливим і терпеливим. Він автор двох цінних книг *Відносини Захід — Схід і проблеми поневолених Москвою націй* (1975) і *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками* (1984). Перша книга — це збірка статтей різноманітних за своїм характером і величиною, але написаних потужно з справжнім знанням справи. Друга книга — документальний нарис подій за 20 років існування й діяльности ДЦ УНР в екзилі.

За роки своєї праці для уряду Микола Андрійович багато часу провів у терені серед наших людей, де виступав з доповідями на політичні теми та вів широкі розмови про потреби уряду. Їздив у Німеччині, Франції, Англії, Бельгії, США, Канаді, Австралії. Свої поїздки використовував також для побачення з урядовими й політичними чинниками різних держав. «Його візита у прем'єра Канади Діфенбейкера, — писала *Мета,* — була великим успіхом зовнішньої акції екзильного уряду. А те, що в канадських англомовних часописах з'явилася фотографія пп. Діфенбейкера і М. Лівицького з підписом «Прем'єр Канади прийняв прем'єра українського екзильного уряду» наповнило справедливою гордістю серця кожного українця, незалежно від того, чи він був прихильником Державного Центру УНР чи ні. Це ж уперше після часу визвольної боротьби світова преса принесла фотографію діючого державного діяча незалежної держави разом із державним українським діячем».

Багато праці він поклав також у наладнання стосунків з Американським Комітетом Визволення й з радіо «Свобода». Але добитися там успіхів було тяжко через політику т. зв. «непередрішенства».

Президент М. Лівицький користувався пошаною в українських громадських централях. У нього також були добрі стосунки з українськими Церквами й владиками.

Керівні становища, яких дійшов Микола Андрійович Лівицький, він здобув важкою і наполегливою працею, вродженою інтеліґенцією, глибо-

ким знанням та готовістю змагатись за збереження й розвиток української державної ідеї. Президент М. Лівицький був людиною невтомної праці. Його багатогранна діяльнісь була подвигом політичного й суспільного діяча, відданого душею і серцем державній справі та сповненого високої свідомости її значення для українського народу.

Зі смертю Миколи Андрійовича. Україна втратила справжнього трудівника, діяльність якого уже високо оцінена. Ми втратили політика й державного мужа високої культури. Ми втратили блискучого журналіста широкого діяпазону, людину невтомної праці, мудрости, ерудиції, який дивував нас усіх багатогранністю своїх інтересів, які він уміло поєднував з активною участю в громадсько-політичному житті.

Кредо його в житті й праці була безмежна віра, що ідеї та лад Української Народної Республіки, які заіснували в роки національно-визвольної революції 1917-1920 років, були не позичені, а зроджені на лоні духовости українського народу, тому вони вічно живучі й непоборні. Своєю працею Микола Андрійович їх розвинув і поглибив та виявив нові ще не розкриті до того багатства та їх вічну нев'янучу силу. Якщо сьогодні уенерівські ідеї живі в народі, то в цьому є неабияка заслуга нашого великого покійника, який, будучи уродженим політиком-реалістом, в той же час був ідеалістом, який свято вірив у неодмінну перемогу української правди, яка раніше чи пізніше мусить перемогти.

Пішов з життя видатний політичний теоретик, який блискуче зрозумів сучасну природу, характер та соціяльно-політичну структуру українського народу в розсіянні й висунув ідею введення до Української Національної Ради, крім партійного сектору, який, до речі, постійно звужується, двох нових секторів — виборного й номінаційного, щоб, таким чином, охопити найсвідомішу частину нашого громадянства, зокрема молодь, що гуртується поза українськими політичними партіями в різних організаціях та навколо наших Церков. Стояв Микола Андрійович також за поширення ДЦ УНР шляхом консолідації політичних партій та організацій на базі цього ж Центру. Це частинно вдалося йому зробити, як засвідчує минулорічна червнева Десята Сесія УНРади.

Таким чином, Микола Андрійович Лівицький був одним з найпередовіших представників української політичної думки, завжди пройнятий ідеєю боротьби проти московсько-більшовицького поневолення України. Боротьба ця не була для нього лише зовнішньою справою, а велінням його серця, постулятом його розуму та найконечнішою вимогою його життя.

Микола А. Лівицький був нагороджений найвищою литовською державною відзнакою та найвищою цивільною нагородою ДЦ УНР — Орденом Золотого Тризуба.

Микола Андрійович покинув нас фізично, але в нашому житті зостається живим непоборний його дух, його праця, його думка. Вони завжди житимуть в народі.

Світла пам'ять про Миколу Андрійовича Лівицького — Президента Української Народної Республіки в екзилі, людину високої культури і щедрої душі назавжди залишиться в українських серцях.

Хроніка та інформація

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ПРИСВЯЧЕНА ВІДЗНАЧЕННЮ 25-И ЛІТТЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

У суботу, 25 грудня 1988 р. відбулася в Українському Вільному Університеті у Мюнхені Наукова Конференція, присвячена 25-літтю існування наукового історичного журнала «Український Історик». Конференцію підготовив, спільно з Ректоратом УВУ, голова Українського Історичного Т-ва в Европі проф. Теодор Мацьків.

Відбута Коференція мала дві сесії — українську і німецькомовну, і на ній були виголошені 4 наукові доповіді, які представили об'єктивно нашу сучасність — розвиток подій в краю і становище еміґрації.

Конференцію відкрив проф. В. Янів, проректор УВУ, який привітав прелегентів і учасників (коло 60 осіб). У своєму введенні схарактеризував появу і розвиток журнала «Український Історик», що став речником тоді молодого покоління науковців, а згодом усіх ґенерацій українських істориків. Це було тоді на часі, бо, ставши органом УІТ, журнал виконав важливе завдання саме тим, що заповнив важливу ділянку і став речником наших істориків і науковців у діяспорі — відображував наші погляди на історичну дійсність в краю і на еміґрації.

Ювілейну доповідь про існування Українського Історичного Товариства (УІТ) і зокрема про його видавничу діяльність виголосив проф. Теодор Мацьків. У своїй доповіді на тему: «Рефлексії у 25-ліття журналу «Український Історик» прелегент накреслив розвиток У. І. Доповідач повністю оцінив працю проф. Любомира Винара як основника журналу, а також працю редакції і співробітників і добродіїв, в тому числі наших науковців — з УВУ, УТГІ, УВАН, НТШ, серед яких пам'ять по багатьох зберігають їхні статті у журналі. Доповідач особливу згадку присвятив пок. ред. Ф. Кордубі, який довгими роками був адміністратором і видавцем журналу, як директор друкарні «Логос» у Мюнхені, в якій друкувався журнал.

Третім доповідачем був д-р Олекса Вінтоняк, доцент УВУ і секретар УІТ в Мюнхені. У своєму рефераті на тему: «Перша українська політична еміґрація» прелегент дав цікаву аналізу давнішої нашої політичної еміґрації, що залишила Подніпров'я з гетьманом Іваном Мазепою і розплилася в тодішніх турецьких володіннях — Молдавії, Волощини і Сербії, і якої сліди ще зустрічаються хочби в Добруджі, в Молдавії, Сербії, Болгарії тощо. Він зокрема звернув увагу на окремих чільних діячів тодіш-

ньої еміґрації — А. Войнаровського, П. Орлика та інших, що були активними в тодішних пануючих королівських дворах — в Англії, Франції і Швеції, і які залишили по собі цікаві політичні сліди. Він порівнював їхні сліди з діяльністю нашої еміґрації в США, Канаді тощо.

Після перерви відбулася німецькомовна сесія. Започаткував її д-р Ернст Людеманн, керівник Філії Центру для політичної освіти Баден-Вюртембергії, в Гайдельберзі. Його доповідь була актуальною, бо розглядав він сучасне становище в Україні в зв'язку з новою політикою гласности (відвертости) і перебудови, яку започаткував тепер ген. секретар КПРС М. С. Горбачов. У своїй доповіді на тему: «Чи нова українізація в Українській РСР», він дав історичне підгрунтя цього історичного процесу і його наслідків в Україні в 1930-40 рр. Доповідач звернув увагу, що процес цієї перебудови в сучасній Україні має значно менше прихильників, не зважаючи на рух дисидентів і Гельсінської групи, бо відчувається репресійну діяльність під владою ген. секретаря КПУ В. Щербицького. Це може з часом також змінитися.

Другу актуальну доповідь на тему: «Тисячоліття Хрищення Київської Руси у програмі Академії ім. Г. Зайдля» дав науковий референт Бернард Рілль. У своїй доповіді він розглянув прихильно наші Ювілейні святкування в Німеччині, та сприяючу ролю в них німецького Єпископату, а також Академії ім. Г. Зайдля.

По кожній з вище наведених доповідей відбувалася дискусія, в який брали участь присутні, в залежності до своїх уподобань.

Конференцію закрив предсідник проф. Богдан Т. Цюцюра, ректор УВУ, дякуючи прелегентам і усім учасникам за успішне проведення цієї наукової конференції.

Після доповідей відбулася товариська зустріч.

Б. К.

РОЗБУДОВА ЖУРНАЛУ

Президія УІТ вирішила в 1990-их роках приступити до дальшого поширення тематики *Українського Історика.* Ідеться про допоміжні історичні науки, відділ мемуаристики і бібліографічних досліджень. Віримо, що меценати і читачі журналу, допоможуть нам зреалізувати цей план і причиняться добровільними датками до реалізації того задуму. Кожний член УІТ може стати будівничим *Українського Історика* — єдиного наукового журналу української історіографії.

ДОДАТОК

Редакція «Українського Історика» і Управа УІТ одержала з нагоди відзначення 25-и ліття «Українського Історика» і мюнхенської конференції листа від Вп. П. Ректора УВУ проф. д-ра Теодора Цюцюри. Текст листа друкуємо без жадних змін.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT * UKRAINIAN FREE UNIVERSITY

Pienzenauerstr. 15, 8000 München 80 *Telefon 98 69 28*

Ректорат
Nr. 408 / р / 88 München, den 26 грудня 1988

ВШановний Пан
Проф. д-р Любомир ВИНАР
Голова Українського Історичного Товариства і
Редактор "Українського Історика"
К е н т - С. Ш. А.

Високоповажаний Пане Професоре,
Дорогий Колеґо!

Маю особливу і особисту приємність поінформувати Вас, що ми тут у Мюнхені відбули Наукову Конференцію у 25-річчя "Українського Історика" в суботу, 17 грудня 1988 р.і що в ході закриття Конференції

одноголосно ухвалено

надіслати Вам подяку за працю 25-річчя і побажати Вам дальших успіхів у Вашій діяльності на пості Голови Товариства і Редактора!

З глибокою до Вас пошаною,

(проф. д-р Теодор Богдан Цюцюра)
Ректор

ПРИВІТ ВІД УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛИКИ

У зв'язку із відзначенням 25-ліття «Українського Історика», редакція одержала листа від проф. д-ра Володимира Жили, керівника Ресорту культури і науки при уряді УНР. У листі підкреслюється важливість появи історичного журналу, який твердо стоїть на принципах української історичної науки, розробленої Михайлом Грушевським. На цьому місці друкуємо фотостат листа.

УРЯД УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

UKRAINIAN DEMOCRATIC REPUBLIC GOVERNMENT IN EXILE • RÉPUBLIQUE DÉMOCRATIQUE UKRAINIENNE GOUVERNEMENT IN EXIL

Ресорт Культури й Науки

Лубок, Тексас, 10 квітня 1988

Вельмишановному Панові
Проф. д-рові Любомирові Винарові
Редакторові <u>Українського Історика</u>
Кент

Вельмишановний і Дорогий Пане Редакторе!

Маю велику честь привітати Вас від Ресорту Культури й Науки з 25-літтям <u>Українського Історика</u>. Цінність Вашої періодичної публікації в тому, що вона є першим українським історичним журналом в розсіянні, який твердо стоїть на принципах української історичної науки, розробленої Михайлом Грушевським. У ньому, до речі, не тільки продовжуються, але й виявляються нові риси цієї науки, яка живе й розвивається й як справедливо вважають деякі Ваші автори - історики-дослідники - там же проходить процес її поглиблення, що так потрібний для нас саме тепер, коли більшовики замовчують і фальшують наше минуле.

Ми в Ресорті Культури й Науки пильно слідкуємо за Вашими надбаннями, бо вони не тільки цікаві й оригінальні, але й багаті на нові ідеї світоглядового порядку. Ви сміливо порушуєте дискусійні питання й виявляєте ґрунтовну обізнаність із станом вивчення цих питань, висловлюючи своє ставлення до них та відкидаючи ті твердження, які вважаєте неприйнятними.

Конкретна, ділова, багата фактами тематика Вашого журнала є вагомим внеском у розкриття значення української історії, у висвітленні її проблематики, її творців, їхніх ідей та у вивченні нових наукових способів дослідження нашого життя. Загалом же Ваш журнал має велику наукову цінність, бо Ви ставите за мету відтворити наші історичні потреби з усією повнотою. Важливо те, що Ви, розкриваючи наші основні потреби, здобутки чи недоліки, підходите до справи з української перспективи, керуєтесь українськими інтересами й робите усе щиро й віддано.

Прийміть, отже, наші найщиріші побажання дальших звершень у Вашій наскрізь цінній і відданій праці для добра українського народу в розсіянні й на Батьківщині.

З глибокою і правдивою повагою до Вас

Щиро Ваш
Володимир Жила
Володимир Жила
Керівник Ресорту
Культури й Науки

ВЖ:пр

ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
(з нагоди 90-річчя проф. Олександра Оглоблина)

Заходом Української Вільної Академії Наук у США, Наукового Товариства ім. Шевченка, Українського Історичного Товариства та Наукової Ради при СКВУ відбулася 18-го листопада 1989 р. в будинку УВАН, Нью-Йорк Ювілейна Наукова Конференція з нагоди 90-річчя народження і 70-річчя науково-академічної діяльности одного з найвидатніших сучасних українських істориків, колишнього президента УВАН і УІТ, а також почесного президента обох цих наукових установ — проф. д-ра Олександра Оглоблина.

Конференцію відкрив і був її предсідником президент УВАН, д-р Ярослав Білінський, який коротким словом започаткував те ювілейне, наукове зібрання, після чого відбулися доповіді. Першу доповідь виголосив президент Наукової Ради при СКВУ й генеральний секретар УВАН, д-р Василь Омельченко на тему «Життя і діяльність проф. О. Оглоблина», переходячи в хронологічному порядку важніші етапи біографічно-академічного шляху Ювілята, пройденого в нелегких умовинах підсовєтської дійсности, а згодом на еміґрації. Чергову доповідь п.н. «Наукова творчість проф. О. Оглоблина» виголосив президент УІТ та головний редактор офіціозу УІТ — «Українського Історика», д-р Любомир Винар. На початку своєї доповіді він передав привіт від проф. О. Оглоблина, а дальше привіт від учнів проф. О. Оглоблина в Києві та врешті від Асоціяції Українських Університетських Професорів, якої почесним членом є проф. О. Оглоблин. У своїй доповіді д-р Л. Винар наголосив особливе значення науково-студійного вкладу Ювілята в домену модерної української національно-державницької історіографії на сучасному етапі її розвитку з головною увагою на історичні процеси в Україні в аспекті політичного, економічного й культурного вияву життя народу. Велику увагу присв'ячував Олександер Петрович також допоміжним дисциплінам історії, в наслідок розвитку яких поширився горизонт історичних наук, а в тому й на відтинку історії України, перш за все пра- й протоісторичних часів. У своїй доповіді д-р Л. Винар присвятив увагу також проблемам методологічного й ідеологічного підходу Ювілята до студій над історією України. Останню доповідь п.н. «Проф. О. Оглоблин і Українське Історичне Товариство» виголосив науковий секретар УІТ, д-р Олександер Домбровський, який представив вклад праці проф. О. Оглоблина як президента й згодом почесного президента на полі діяльности УІТ у науково-організаційному аспекті, а зокрема як автора цінних матеріялів, поміщуваних на сторінках «Українського Історика». А поза тим Олександер Петрович Оглоблин являвся живим академічно-ідейним звеном, що символічно лучив Українське Історичне Товариство з українським науковим життям у Києві та Українською Академією Наук двадцятих років ще до її жорстокої ліквідації ворожою рукою совєтської влади.

Конференцію закрив президент НТШ, д-р Ярослав Падох. Цією вдалою науковою конференцією представники українського наукового світу

та прихильники української науки гідно відзначили подвійний ювілей нашого достойного сеньйора сучасної української історичної науки. Зібрані учасники побажали дорогому Ювілятові ще многих літ життя при великих досягненнях у його плідній діяльності на благо й остаточну перемогу української історичної правди.

О. Д.

80-РІЧЧЯ ПРОФ. ЮРІЯ БОЙКА

За ініціятивою Українського Історичного Товариства і Обєднання письменників «Слово» 21 квітня 1989 р. відбувся в приміщені Українського Вільного Університету в Мюнхені ювілейний вечір-зустріч з нагоди відзначення 80-ліття проф. д-ра Юрія Бойка, видатного українського ученого, б. ректора УВУ, члена Редакційної Колегії «Українського Історика», дійсного члена УВАН, УІТ і НТШ та інших наукових установ. Ювілейну зустріч відкрив ректор УВУ і заступник голови Европейського Відділу УІТ — проф. д-р Б. Т. Цюцюра, який вітав Ювілята, як одного із своїх попередників на пості ректора УВУ і видатного українського ученого. Про літературознавчу творчість доповідав член УІТ і лектор мюнхенського німецького університету мґр. М. Антохій, а про окремі дослідження проф. Ю. Бойка (Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка) проф. І. Качуровський. Проф. І. Кошелівець вітав Ювілята від УВАН, а також відчитав привіт від Об'єднання письменників «Слово», яке наділило проф. Бойка титулом почесного члена «Слова». Про професорську діяльність Ювілята на Університеті ім. Людвіка-Максиміліяна в Мюнхені говорила д-р Христя-Мацюк-Фрай. Проф. Ю. Бойко одержав понад 20 привітів включаючи від Президії Українського Історичного Товариства і Редактора «Українського Історика».

З приємністю треба підкреслити, що Ювілят причинився своїми цінними працями до тематичної розбудови «Українського Історика». Достойному і Дорогому Ювілятові сердечно бажаємо дальших тривалих успіхів в його академічно-науковій діяльности.

Р. Д-к.

АКАДЕМІЧНА КОМІСІЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТИ І ВИДАННЯ ТВОРЧОСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У 1988 році постала при УІТ і за співпрацею з Науковою Радою при ЄКВУ спеціяльна комісія, яка займається вивченням життя і діяльности Михайла Грушевського, а також планами видання його творчої спадщини. Як відомо, УІТ було єдиним науковим товариством, яке започаткувало серійне видання «Грушевськіяна», а також на сторінках «Українського Історика» ввесь час друкуються наукові дослідження і архівні матеріяли присвячені М. Грушевському. Членами Комісії стали: **Марко Антонович** (Монтреаль), **Сергій Білокінь** (Київ), **Любомир Винар** (голова, Кент),

Ігор Каменецький (Монт Плезант), **Юрій Книш** (Вінніпеґ), **Френк Сисин** (Едмонтон), **Томась Приймак** (Торонто), **Орест Субтельний** (Торонто) і **Дмитро Штогрин** (Шампейн).

У майбутньому плануються окремі видання, а також засідання комісії підчас українознавчої наукової конференції в Іллінойському Університеті в 1990 р. Підчас даної конференції відбудеться окрема сесія присвячена розглядові теперішнього стану дослідження М. Грушевського в Україні і на Заході з доповідями **Марка Антоновича, Сергія Білоконя** і **Любомира Винара**. Видавничий план УІТ охоплює такі видання: 1) Михайло Грушевський, *Розвиток українських досліджень у XIX стол. і вияви в них основних питань українознавства,* 2) Збірник наукових праць М. Грушевського з 1920-их років; Михайло Грушевський, *На порозі Нової України. Матеріяли до дослідження діяльности Української Центральної Ради*: однотомник архівних матеріялів про М. Грушевського з відповідною бібліографією; *Спогади сучасників М. Грушевського* і інші видання. Теперішний план видань спадщини Грушевського в Україні обговорено з секретарем Археографічної Комісії Академії Наук у Києві Геннадієм Боряком і кандидатом філологічних наук і співробітником Комісії С. Білоконем. Також Комісія УІТ співпрацює з Канадським Інститутом Українських Студій — Центром історії України ім. П. Яцика, який плянує англомовне видання Історії України-Руси М. Грушевського. Директором Центру є Ф. Сисин, член УІТ.

УІТ дальше допомагатиме усім науковим установам, які займаються виданням творів найвидатнішого українського історика і дослідженням його життя та діяльности. Своєю науково-видавничою діяльністю, УІТ поклало тверді основи під грушевськознавство. Як відомо, при УІТ діє Видавничий Фонд Грушевського ім. Т. і В. Ростунів. У справах діяльности Комісії УІТ треба писати до гол. редактора «Українського Історика».

Р. Д.

ПОВЕРНУТИ НАРОДОВІ НАУКОВУ СПАДЩИНУ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

В Інституті історії АН УРСР відбулося перше засідання комісії по вивченню творчої спадщини академіка М. С. Грушевського, створеної за рішенням республіканської наради «Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку» (Київ, 6-8 грудня 1988 р.). Засідання відкрив голова Археографічної комісії АН УРСР П. Сохань. У своєму виступі він підкреслив наукове і громадсько політичне значення вивчення наукової спадщини видатного історика, що становить культурне надбання українського народу, наголосив на необхідності вивільнити яскраву, хоча й суперечливу постать М. Грушевського від цілої низки вульгарно-однобічних перекручень і ярликів часів сталінщини і застою (нагадаймо одне з найбезглуздіших звинувачень — у шпигунстві!). Час, нарешті, дати, наголосив доповідач, об'єктивну, виважену, науково обгрунтовану оцінку його творчості, позбавлену упереджених критеріїв і побудовану на принципах

історизму з урахуванням новітніх досягнень історіографії. При цьому слід уникати довільної екстраполяції оцінок політичної діяльності М. Грушевського на його наукову спадщину.

В обговоренні завдань і напрямків роботи комісії взяли участь член-кореспондент АН УРСР Ф. Шевченко, доктори історичних наук М. Котляр, В. Сарбей, В. Смолій, кандидат історичних наук Я. Р. Дашкевич, кандидат філологічних наук С. Білокінь, представник українознавчого клубу «Спадщина» при Будинку вчених АН УРСР І. Гирич.

У ході засідання відбувся обмін думками з приводу перспектив перевидання праць М. Грушевського, в першу чергу — десятитомної (в 14-ти книгах) «Історії України-Руси» — першої у вітчизняній історіографії синтетичної праці європейського рівня, яка, перебуваючи на спецзберіганні, була виключена з повноцінного наукового обігу і використовувалася виключно без посилань на автора. Обговорювалося питання про доцільність тематичних публікацій вибраних праць М. Грушевського, розпорошених по численних періодичних, серійних та інших виданнях кінця XIX — 20-х років XX ст., про видання епістолярної спадщини та інших рукописних матеріалів з фамільного фонду Грушевських, що зберігається в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві. Предметом розмови стали принципові питання, які, власне, визначатимуть терміни підготовки до перевидання праць вченого: спосіб друку (набір чи фототипія) і можливий характер коментування текстів (концепційні, ситуативні, фактографічні чи джерелознавчо-історіографічні коментарі).

Різні підходи і погляди на проблему, що стояла на порядку денному засідання, виявилися під час жвавої дискусії з приводу черговості підготовки монографії про життя та історичні погляди М. Грушевського і перевидання його праць. Серед суперечливих питань — і характер майбутньої книги про вченого: колективна монографія, збірник статей чи серія нарисів? Неоднозначні думки висловлювалися і щодо її структури: з одного боку, пропонувалося охопити вузлові і дослідити її еволюцію, з другого — подати найрізноманітніші за тематикою сюжети з життя і творчості вченого.

Зважаючи на неприпустимість зволікання з поверненням до життя наукової спадщини М. С. Грушевського, комісія визнала за доцільне розпочати роботу паралельно в трьох напрямках:

1. Підготовка фототипічного перевидання повного тексту «Історії України-Руси» на базі видавництва «Наукова думка». За попередніми пропозиціями, до кожного тому репринту передбачається додавати покажчики осіб, топонімів і етнонімів, переліки використаних автором архівних джерел і літератури, стислу післямову з оглядом виявлених та опублікованих після виходу в світ книги джерел і літератури, а також з викладом сучасного стану дослідження відповідної проблематики. Видання передбачається оформити як передплатне. Інтенсивна робота упорядників і редакційної колегії може дозволити розпочати видання перших томів «Історії...» вже з 1991 р.

2. Підготовка колективної монографії про життя та історичні погляди М. С. Грушевського.

3. Укладення повної бібліографії праць вченого. Один з реальних варіантів оперативної підготовки довідники — фототипічне видання покажчиків 1906 та 1929 рр. з додатком позицій, що не ввійшли до нього, та літератури про М. Грушевського.

На наступному засіданні комісії передбачається розглянути плани-проспекти вказаних видань і визначити склад колективу авторів і упорядників.

Г.Б.

ЗАУВАГИ ДО ВИДАВНИЧОГО ПЛАНУ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

Ми вже згадали, що голова Академічної комісії для вивчення життя і діяльности М. Грушевського при УІТ мав нагоду обговорити видавничі плани УІТ і Археографічної комісії відносно видання творчої спадщини Михайла Грушевського. Також обговорено можливості співпраці цих двох комісій в окремих видавничих проєктах. Великі плани Археографічної комісії Академії Наук слід лиш привітати і побажати успіху. Проте заразом треба наголосити вимогу відкинення дотеперішнього партійно-ідеологічного дослідження діяльности і творчости М. Грушевського в совєтській Україні, яке причинилося до повної фальсифікації діяльности і головних історичних концепцій найвидатнішого українського історика. Як відомо, в діяспорі в 1966 році також були намагання тенденційно насвітлювати творчість і діяльність М. Грушевського. Ці партійно-ідеологічні інтерпретації треба повністю відкинути і заступити їх нормальним науковим дослідженням спадщини Мих. Грушевського. Лише на цій основі Комісія УІТ може співпрацювати з іншими науковими установами в Україні, які тепер планують видання творів Грушевського. Рівночасно редакційна колегія «Українського Історика» запрошує до співпраці у виданнях УІТ істориків з України, які вивчають життя і творчість Грушевського. Також до співпраці слід запросити Наукове Товариство ім. Шевченка, яке відновило свою діяльність у Львові. Ми віримо, що спільними науковими силами вдасться дальше розбудувати грушевськознавство — цю важливу дисципліну українознавчих наук.

Л. В.

У ЛЬВОВІ ВІДНОВЛЕНО ДІЯЛЬНІСТЬ НТШ

21 жовтня 1989 року у Львові відбулися Установчі збори НТШ, які проголосили відновлення діяльности Товариства. Збори відкрив академік АН УРСР Кучер, а доповіді виголосили Олег Романів н.т. «Наукове Товариство ім. Шевченка: традиції та перспективи розвитку», Микола Ільницький «Про проєкт статуту НТШ» і Олег Купчинський — «Про проєкт програми НТШ». Головою Товариства вибрано члена-кореспондента Академії Наук УРСР Олега Романіва, який закрив збори.

У «Зверненні» Установчих зборів НТШ до наукової громадськости читаємо, що:

Революційна перебудова розбудила творчі сили української інтелігенції, створила нові умовини для її плідної праці на користь оновлення нашого суспільства» і саме тому «група науковців Льовав дійшли до переконання про необхідність відродження НТШ у Львові — громадської організації, спадкоємця одноіменного Товариства, яке діяло в нашому місті з 1873 до 1939 року... Розуміючи виняткову ролю науки у вирішальний час перебудовних процесів, Установчі Збори Наукового Товариства ім. Т. Шевченка наголошують на необхідности комплексного дослідження проблем розвитку західного регіону України, координації українознавчих досліджень як у нашій Батьківщині, так і в діяспорі, обєктивного дослідження «білих плям» в історії українського народу. Дальший розвиток української науки неможливий без вироблення української наукової термінології, широкого запровадження української мови в навчальних закладах і науково-дослідчих установах, що було занедбано в останні десятиріччя. В новому світлі треба дослідити історію Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, яке упродовж тривалого часу визначало тенденції розвитку української науки.

Відродження НТШ у Львові можна лише привітати і побажати тривалих успіхів у праці наших колеґ в Західній Україні. Якщо відроджене Товариство піде шляхом найвидатнішого члена і голови НТШ проф. Михайла Грушевського, тоді можна сподіватися справжнього відродження українського наукового життя і національної культури в Україні. Щоб це досягнути треба перш за все відкинути партійну схему історії України, яка наразі домінує в Інституті Історії Академії Наук УРСР у Києві.

Українське Історичне Товариство, у міру своїх спроможностей, планує нав'язати співпрацю з НТШ у Львові, подібно, як у минулому нав'язано співпрацю з НТШ в Европі за головування одного із найвидатніших організаторів українського наукового життя в діяспорі проф. Володимира Кубійовича, який також був дійсним членом УІТ.

Рівночасно Редактор «Українського Історика» запрошує до співпраці в журналі українських науковців із Львова і Києва, членів відродженого НТШ на Рідних Землях.

Л. В.

МОВОЗНАВЕЦЬ В. РУСАНІВСЬКИЙ ОЧОЛИВ МІЖНАРОДНУ АСОЦІЯЦІЮ УКРАЇНІСТІВ

Підчас конференції п.з. «Історія української культури. Проблеми та перспективи», що відбулася в Неаполі в Італії від 29 травня до 2 червня 1989 р., створено нове товариство «Міжнародну асоціяцію україністів» (МАУ) з осідком у Києві, яку очолив акад. В. Русанівський. Згадану конференцію зорганізували такі установи: Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут літератури ім. Шевченка АН УРСР і Університетський східний інститут в Неаполі. Про перебіг конференції і створення МАУ писав Ом. Пріцак у статті «Створено міжнародну асоціяцію україністів» (Свобода, 16 червня 1989), П. Толочко «Створено Міжнародну асоціяцію україністів» (*Пам'ятки України*, ч. 4, 1989), О. Горбач «Культобмін і „ерозія совісти"» (*Українське Слово* (Париж 9 квітня 1989,

ч. 2468) і інші автори. Зокрема треба згадати польського науковця Анджея Вінценза, який в польському журналі «Культура», ч. 10, 1989, помістив звідомлення про конференцію і створення МАУ. У статті Вінценза, яка в українському перекладі появилася в тижневику «Українські Вісті» (ч. 45, 1989), знаходимо деякі інформації про вищезгадану конференцію, про які не згадують інші автори. Він пише, що доповідь Оксани Пахлевської «Україна в системі европейської культури», що була присв'ячена передусім трагічній ситуації науки, культури »і народу, фізично загроженого екологічною катастрофою (але не тільки Чорнобилем), а духовно загроженого совєтизацією та русифікацією», була скритикована академіком Русанівським і Дзеверіним за те, що доповідачка відійшла від теми «бо майже виключно говорила про Україну й говорила занадто емоційно»... Також довідуємося від проф. Вінценза, що Русанівський який став головою МАУ привіз зі собою статут товариства, а заразом, що «частина української еміґрації прийняла конференцію без захоплення».

Не улягає сумніву, що українські науковці з України і наукові установи повинні включитися в міжнародне наукове життя. Їм треба допомогти. Проте створення МАУ відбулося більш, як дивним способом. Ініціятивна група (включаючи В. Русанівського, О. Пріцака й інших членів) зовсім зігнорувала діючі українські наукові установи й університети на Заході (напр. Український католицький університет в Римі, Український Вільний Університет в Мюнхені, НТШ в Европі і інших країнах та інші товариства) і без жадної консультації з Науковою Радою при СКВУ оснувала «міжнародне товариство». На Заході кожна група учених може творити будьякі наукові структури — але не є розумно робити це в ізоляції від вже існуючих наукових товариств. Звичайно, Академія Наук УРСР, як партійна установа, має свій «стиль праці» — але учені із Заходу повинні краще ці справи знати.

Іґнорування Ініціятивною Групою українських установ на Заході, які вже довгі роки викривають фальшиві концепції совєтських істориків не має оправдання. Також вияснення проф. О. Пріцака, що «Ініціятивний комітет однозгідно вирішив, що запрошення будуть — після доброї старої европейської засади (?) — Ред.) посилатися особисто, а не до інституцій» (О. Пріцак, «У справі заснування Міжнародної Асоціяції Україністів», Свобода, ч. 117, 1989) нічого не вияснюють. Можливо тому видатний мовознавець проф. О. Горбач критично наставлений до ґенези МАУ.

Виринає питання чи відновлене НТШ у Львові стане членом МАУ? А як мається справа з УВАН, УВУ, УКУ і іншими установами? Звичайно в совєтській Україні деякі партійні науковці бажають «унешкідливити» або зіґнорувати українські незалежні наукові установи, які поборюють совєтизацію і русифікацію української науки і культури. Їх настанову можна зрозуміти. Проте науковці з України, які не належать до совєтської «наукової номенклятури» напевно такої негативної настанови не поділяють. У поважніших організаційно-наукових починах треба унапрямлюватися засадою співпраці між українськими науковцями і науковими установами. Крім того усі відділи Академії Наук УРСР в Києві повинні позбутися партійного баґажу комуністичної партії і стати правдивими осередками

наукової і науково-видавничої діяльности, незалежної від партійних директив. Якщо це не станеться в часі т.зв. «перебудови» — тоді годі говорити про нормальний розвиток українознавчих дисциплін в Україні.

Треба також згадати, що В. Русанівський був кандидатом на голову Республіканської асоціяції українознавців (РАУ) у Києві — але його не вибрали. Головою став літературознавець і письменник І. Дзюба. Видно у Києві мали інший підхід до виборів, як в Неаполі. Віримо, що акад. В. Русанівський усі ці справи передумає і зробить відповідні висновки. Докладніші відомости про ґенезу МАУ подано у вищезгаданій статті Ол. Горбача.

У статуті МАУ читаємо, що «Асоціяція заснована за ініціятивою вчених різних країн, які працюють у галузі гуманітарних і суспільних наук, що мають своїм обєктом історію і культуру України. ... в своїй діяльности спирається на науковий потенціял Академії наук УРСР і інших наукових україністичних центрів світу» (Статут МАУ, стор. 1, точка 2).

Треба ствердити, що круг ініціяторів МАУ був нечисельний, а тому вони не репрезентували загалу науковців-україністів в Україні і на Заході.

Р.К.

ОСЕРЕДОК ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ІМ. ПЕТРА ЯЦИКА

У серпні 1989 р. в Альбертійському університеті засновано дослідчий центер історії України завдяки щедрій дотації пана Петра Яцика з Торонта. Директором нового наукового осередку став д-р Франк Сисин, здібний молодий історик і автор фундаментальної монографії про Адама Киселя.

Одним із найголовніших проєктів центру є підготова і видання англомовного перекладу монументальної *Історії України-Руси* Михайла Грушевського. Це видання повинно появитися до кінця 1992 року. Крім того у *Бюлетені* Канадського Інституту Українських Студій читаємо, що «Осередок розпічне низку монографій, організуватиме симпозіюми й конференції, присуджуватиме стипендії й дотації та опрацьовуватиме сучасну бібліографію з історії України. Осередок також співпрацюватиме з іншими установами і сприятиме зв'язкам між істориками України, де б вони не проживали» (*Бюлетень*, осінь-зима, 1989, стор. 1.). Треба згадати, що д-р Франк Сисин є членом Українського Історичного Товариства і Академічної комісії для вивчення діяльности М. Грушевського, що діє при У.І.Т. Віримо, що новостворений осередок повністю вивяжеться із своїх завдань, а видання в англійській мові найвидатнішого твору української історіографії — *Історії України-Руси* свідчить, що Осередок повністю розуміє значення історії Грушевського в світовій історіографії.

УІТ радо допоможе новоповсталій установі у поширенні джерельної бази грушевськознавства. Директорові Осередку д-р Франкові Сисину бажаємо тривалих успіхів у його науковій діяльности.

Р. В.

ВІД РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» І УПРАВИ УІТ
25-ЛІТТЯ УІТ

У 1990 році відзначаємо 25-ліття діяльности Українського Історичного Товариства (1965-1990), гідного спадкоємця кращих традицій української національної історіографії 20-ого століття. Як Вам відомо, УІТ протягом свого існування видало багато фундаментальних праць включаючи перший історичний атлас України, а в січні 1990 році вийшла з друку, за редакцією д-ра Ігоря Каменецького, перша фундаментальна англомовна праця про совєтський злочин у Винниці. Проте на окрему увагу заслуговує видання «Українського Історика», єдиного журналу української національної історіографії, який репрезентує незалежну українську історичну науку на міжнародному форумі. Завдяки існуванню «Українського Історика», українська історіографія стала на твердий ґрунт на Заході, а заразом історики і дослідники допоміжних історичних наук на сторінках У.І. мали змогу викривати і конфронтували фальшиві концепції історії Східньої Европи і України, пропаговані совєтськими і західніми істориками. В них заперечувано існування середньовічної української державности і в кривому дзеркалі представлювано етноґенезу нашої нації. Фальшива інтерпретація історичного розвитку українського народу і його державних формацій у різних історичних періодах базувалася на фальшивій історичній схемі й історичній термінології. І саме тепер історики в Україні, які відкидають принцип партійности історичної науки, висловлюють повне признання УІТ за видання «Українського Історика» і приступають з нами до співпраці. Листи від наших науковців із Києва, Львова, Дніпропетровська й інших міст безпосередньо вказують на потребу дальшого розвитку УІТ і «Українського Історика» для гідної репрезентації української наукової історіографії в Україні і на Заході. Зокрема тепер, коли процес національного відродження охоплює щораз ширші круги населення в Україні, а українські дослідники обговорюють питання «білих» і «чорних» плям в історії України, створених совєтськими парт-істориками, існування УІТ і продовження розбудови «Українського Історика» являється одним із найголовніших завдань української національної історіографії. Тому, на передодні ювілейного року УІТ, звертаємося до наших читачів і добродіїв з великим проханням — допомогти нам дальше розбудувати «Українського Історика» і зреалізувати деякі науково-видавничі проєкти, які також охоплюють опрацювання окремих монографій, присв'ячених окремим періодам історії України, починаючи від середньовічної і кінчаючи 20-им століттям. *Ідеться про правдиву реконструкцію історичної метрики українського народу і обєктивне насвітлення його розвитку в різних історичних епохах. Вже найвища пора покінчити з фальсифікацією історії України в Україні і на Заході.*

УІТ і «Український Історик», при допомозі української громадськости, зможе безпосередньо причинитися до дальшого розвитку української наукової, національної історіографії в Україні і на Заході.

Тепер, після довголітньої появи «Українського Історика» і діяльности

УІТ, звертаємося до членів Товариства і передплатників та читачів нашого журналу, безпосередньо причинитися до розбудови Видавничого Фонду УІТ і «Українського Історика».

Просимо Вас зробити слідуюче:

1) Зложити одноразовий добровільний даток на Видавничий Фонд;
2) Просимо перевірити стан Вашої передплати за 1989 і 1990 роки і якщо є якась залеглість — просимо якнайшвидше її вирівняти. Підвищення друкарських цін і почтових оплат за пересилку журналу, а також залеглість наших передплатників, вказують на те, що «Український Історик» зможе появлятися на час, якщо передплатники зможуть щорічно відновити свою передплату, а члени УІТ вплатити членську вкладку, яка включає передплату журналу.
3) Просимо приєднати у ювілейному році УІТ бодай одного нового передплатника «Українського Історика».
4) Якщо можливо, просимо приєднати бодай одного мецената УІ-УІТ (меценатом може стати також кожна установа, яка зложить одноразову пожертву від $500 до 1000 дол. Фундатором УІТ-УІ стає жертводавець, який зложить пожертву від $1000 дол. Меценати і фундатори УІ-УІТ стають доживотними членами-добродіями Товариства).

Основна мета нашої акції — це створення задовільної матеріяльної бази для дальшої розбудови «Українського Історика» і реалізації необхідних науково-видавничих проєктів.

Ми щиро дякуємо представникам «Українського Історика» в Америці, Канаді, Европі і Австралії за їхню допомогу в розповсюдженні «Українського Історика», а нашим добродіям, членам УІТ і передплатникам журналу за їхню прихильність, вирозуміння і участь в розбудові «Українського Історика».

«Український Історик» сьогодні являється головною трибуною української наукової історіографії і тому його поява і розбудова є головною життєвою справою української науки, а тим самим духових інтересів усього нашого народу на Україні й поза нею сущого.

Ваша допомога в розгорненні дальшої діяльности УІТ і в розбудові «Українського Історика» буде конкретним і тривалим відзначенням 25-ліття Українського Історичного Товариства, яке завжди стоїть на сторожі історичної правди про Україну.

Дякуємо за Ваше вирозуміння і допомогу.

Управа УІТ

16 грудня 1989. *Редакція «Українського Історика»*

РЕЦЕНЗІЙНИЙ ВІДДІЛ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Починаючи з числом 1-2 за 1990 рік плянується поширення рецензійного відділу нашого журналу. Рецензії, які були призначені до числа 4 за 1989, появляться у першому випуску У.І. за 1990 рік. Це також відноситься до інших матеріялів, пов'язаних із 25-літтям УІТ.

Редакція УІ

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Воляник, Степан. *Берестейський договір.* Клівленд: Накладом автора, 1989, 209 стор.

Єфремов, Сергій. *Вибрані твори.* Впровадження Юрія Бойка-Блохіна. Гайдельберґ: Карл Вінтер Універзітатсферляґ, 1989, 211 стор.

Збірник праць Ювілейного Конґресу. Редактор: Володимир Янів. Мюнхен: Науковий Конґрес у 1000-ліття Хрищення Руси-України у співпраці з Українським Вільним Університетом, 1988/1989, 1002 стор.

Каталог фондів. *Бібліотечні колекції. Б. Д. Грінченко.* Київ: Академія Наук УРСР Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського, 1988, 958 стор.

Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ: В-во «Дніпро», 1989, 590 стор.

Мартос, Борис. *Визвольний змаг України.* Упорядчик Іриней Темницький. Нью Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1989, 320 стор. (Бібліотека українознавства, т. 61)

Марунчак, Михайло. *Маркіян Шашкевич. Біо-бібліографічний покажчик.* Вінніпеґ: Інститут Заповідник Маркіяна Шашкевича, 1989, 206 стор.

Марунчак, Михайло. *Нація в боротьбі за своє існування 1932 і 1933 в Україні і діяспорі.* Вінніпеґ: Українська Вільна Академія Наук, 1985, 140 стор.

Мнишки: указатель архивных материалов и библиографии. Киев: Академия Наук Украинской ССР. Археографическая комиссия. Институт Истории, 1989, 148 стор.

Островерха, Михайло. *Спадщина.* Нью Йорк-Париж: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1989, 284 стор. (Бібліотека українознавства, т. 61).

Описи київського намісництва 70-80 років XVIII ст. П. С. Сохань, відп. редактор. Київ: «Наукова Думка», 1989, 387 стор.

Твори Василя Ґренджі-Донського. Том І. Шляхом терновим поезії. Редактор: Василь Лев, Вашінґтон, Д.К.: Видання Карпатського союзу, 1989, 456 стор.

Хрестоматія української релігійної літератури. Кн. І. Упорядкував Ігор Качуровський. Мюнхен-Лондон: Науковий Конґрес у Тисячеліття Хрищення Руси-України, 1988, 600 стор.

Черненко, Олександра. *Експресіонізм у творчості Василя Стефаника.* Нью Йорк: В-во «Сучасність», 1989, 278 стор.

«Чтения в Историческом Обществе Нестора-Летописца» (1879-1914). *Бібліографічний довідник.* Київ: Академія Наук Української РСР. Археографічна комісія, 1989, 83 стор.

Нарис історії Української Автокефальної Православної Церкви у Великій Британії 1947-1987. Редактор: Святомир М. Фостун. Лондон: УАПЦерква, 1988, 616 стор.

Armstrong, John A. *Ukrainian Nationalism.* Third Edition. Englewood, co., Ukrainian Academic Press, 1990, 272 p.

Altbauer, Moshe, et al., eds. *An Orthodox Pomjanyk of the Seventeenth-Eighteenth Centuries.* Cambridge, Mass.: Harvard University, Ukrainian Research Institute, 1989. x, 292 p. (Harvard Ukrainian Research Institute, Sources and Documents Series).

Davies, R. W. *Soviet History in the Gorbachev Revolution.* Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1989, 232 p.

Featherstone, J. M. E., transl. *The Life of Paisij Velyckovs'kyj.* Cambridge, Mass.: Harvard University, Ukrainian Research Institute, 1989. xxxvi, 172 p. (Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard Library of Early Ukrainian Literature, English Translations, vol. 4).

Furay, Conall and Michael J. Salevouris. *The Methods and Skills of History, A Practical Guide.* Arlington Heights, Ill.: Harlan Davidson, 1988. xiii, 245 p.

Gerus, Oleh W. and Alexander Baran, eds. *Millennium of Christianity in Ukraine, 988-1988.* Winnipeg: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada, 1989. 302 p.

Heppell, Muriel, transl. *The Paterik of the Kievan Caves Monastery.* Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1989. (Harvard Library of Early Ukrainian Literature, English Translations, vol. 1). lii, 262 p.

International Directory of Librarians and Library Specialists in the Slavic and East European Field. 2d ed. Prepared under the auspices of the Subcommittee on Bibliography, Information Retrieval and Documentation of the Joint Committee on Soviet Studies of the Social Science Research Council and the American Council of Learned Societies. New York: Social Science Research Council, 1989, 99 p.

Kassow, Samual D. *Students, Professors, and the State in Tsarist Russia.* Berkeley: University of California Press, 1989. xii, 438 p.

Kershaw, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspective of Interpretation.* London, New York: Edward Arnold, a division of Hodder & Stoughton, 1989. viii, 207 p.

Kipel, Vitaut and Zora Kipel, eds. *Byelorussian Statehood: Reader and Bibliography.* New York: Byelorussian Institute of Arts and Sciences, 1988. ii, 398 p.

Kubiaka, Hieronima, Eugeniusza Kusielewicza, and Tadeusza Gromady, eds. *Polonia Amerykanska, prezeszlosc i wspolczesnosc.* [American Polonia Past and Present]. Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk, Lodz: Ossolineum, Publishing House of the Polish Academy of Sciences, 1988. 848 p.

MacDonald, Callum. *The Killing of SS Obergruppenfuhrer Reinhard Heydrich.* New York: Free Press, 1989. vii, 239 p.

Pelikan, Jaroslav. *Confessor between East and West: A Portrait of Ukrainian Cardinal Josyf Slipyj.* Grand Rapids, Mich.: W. M. Eerdmans, 1989. xiv, 249 p.

Petroff, Serge. *The Red Eminence: A Biography of Mikhail A. Suslov.* Clifton, N.J.: The Kingston Press, 1988. vii, 273 p.

Piaseckyj, Oksana. *Bibliography of Ukrainian Literature in English and French: Translations and Critical Works (1950-1986).* Ottawa: University of Ottawa Press, 1989. (University of Ottawa Ukrainian Studies No. 10). xii, 386 p.

Polonska-Vasylenko, Nataliia. *Geschichte der Ukraine.* München: Ukrainische Freie Universität, 1988. 936 p.

Raleigh, Donald J. *A Russian Civil War Diary: Alexis Babine in Saratov, 1917-1922.* Durham: Duke University Press, 1988. xxiv, 240 p.

Reinharz, Jehuda. *Living with Antisemitism: Modern Jewish Responses.* Hanover, New Hampshire: University Press of New England, 1989. x, 498 p.

Schulte, Theo. *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia.* Oxford, New York: St. Martin's Press, 1987. xvi, 390 p.

Winnifrith, T. J. *The Vlachs: The History of a Balkan People.* New York: St. Martin's Press, 1989. viii, 180 p.

АВТОРИ

БОЙКО, ЮРІЙ, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН. Бувший ректор УВУ і професор-емерит Людвіґ Максіміліян університету в Мюнхені. Автор численних праць з історії української і слов'янських літератур.

Біо-бібліографічні матеріяли; Jurij Boyko-Blochyn Schriftenverzeichnis, 1989.

БРАЙЧЕВСЬКИЙ, МИХАЙЛО, видатний археолог і історик. Співробітник Археологічного інституту Академії Наук, Київ. Автор численних наукових праць включаючи *Походження Русі* (1968), *Коли і як виник Київ* (1963), *Утвердження християнства на Русі* (1988).

Біо-бібліографічні дані: *Encyclopedia of Ukraine,* vol. I, 1984, p. 289.

ВАСИЛЕНКО, МИКОЛА, (1866-1935), дійсний член НТШ і Української Академії Наук у Києві, видатний історик права й історик, автор численних історичних досліджень, визначий, літичний і громадський діяч.

Біо-бібліографічні матеріяли: *Енциклопедія Українознавства* (Словникова частина), т. І, стор. 212.

ВИНАР, ЛЮБОМИР, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН. Головний редактор *Українського Історика* і міжнародного наукового журналу етнічних студій *Ethnic Forum.*

Біо-бібліографічні матеріяли: *Любомир Р. Винар: історик, педагог, бібліограф,* 1982.

ГРУШЕВСЬКИЙ, МИХАЙЛО, (1866-1934), найвидатніший український історик, перший президент Української Народньої Республики.

Біо-бібліографічні матеріяли: *Mykhailo Hrushevs'kyi, 1866-1934. Bibliographic Sources.* Lubomyr Wynar, editor, 1985.

ДОМБРОВСЬКИЙ, ОЛЕКСАНДЕР, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН. Видатний дослідник ранньої історії України.

Біо-бібліографічні матеріяли: *Український Історик,* т. 24, 1987.

ЖИЛА, ВОЛОДИМИР, дійсний член НТШ і УВАН. Автор численних досліджень присвячених історії української культури і літератури.

КНИШ, ЮРІЙ, дійсний член УІТ і УВАН. Автор багатьох прищь з середньовічної політичної і інтелектуальної історії України і Европи. Готує обширнішу студію про початки української середньовічної держави.

МАЦЬКІВ, ТЕОДОР, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН. Біо-бібліографічні інформації подані в ж. *Український Історик,* т. 25, 1988.

ОГЛОБЛИН, ОЛЕКСАНДЕР, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН. Б. професор Київського, Українського Вільного і Гарвардського університетів.

Бібліографічні матеріяли: «Бібліографія праць проф. О. Оглоблина», *Збірник на пошану проф. О. Оглоблина,* УВАН, 1977, стор. 93-123.

ОМЕЛЬЧЕНКО, ВАСИЛЬ, дійсний член УІТ і УВАН. Генеральний секретар і директор бібліотеки-архіву УВАН. Редактор фундаментальної монографії Дм. Дорошенка, *Гетьман Петро Дорошенко* (УВАН, 1988).

РУДНИЦЬКИЙ, ЯРОСЛАВ, дійсний член НТШ, УІТ і член — основник УВАН у Канаді.

Біо-бібліографічні інформації: *Український Історик,* т. 24, 1987.

СЕРБИН, РОМАН, дійсний член УІТ і УВАН. Зв. професор історії на Квебецькому університеті в Монтреалі. Дослідник XIX і XX століття історії Східньої Европи й України.

— — — — — — — — — —

ДО НАШИХ СПІВРОБІТНИКІВ

Від Редакції: Просимо авторів подавати редакції разом із статтями також точні дані про наукову діяльність і видруковані праці. Можна також долучити список видрукованих праць протягом останніх трьох років.

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION, INC.

КАТАЛОГ КНИЖОК
УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА
CATALOG OF PUBLICATIONS
OF THE UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Михайло Грушевський — Mykhailo Hrushevsky
ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ АНТОНОВИЧ, 1834-1908
VOLODYMYR BONIFATOVYCH ANTONOVYCH, 1834-1908
1985, 64 p., $7.00

Taras Hunczak
SYMON PETLIURA AND THE JEWS: A REAPPRAISAL
1985, 61 p., $6.50

Theodore Mackiw
ENGLISH REPORTS ON MAZEPA 1687-1709
1983, 177 p., $15.00

Michael S. Pap, ed.
RUSSIAN EMPIRE, SOME ASPECTS OF TSARIST AND SOVIET COLONIAL PRACTICES
1986, 187 p., $14.00

Lubomyr Wynar
MYKHAILO HRUSHEVS'KYI 1866-1934. Bibliographical sources.
1985, 203 p., $15.00

Lubomyr Wynar
MYKHAILO HRUSHEVSKY: UKRAINIAN-RUSSIAN CONFRONTATION IN HISTORIOGRAPHY
1988, 62 p., $8.00

Ihor Kamenetsky, ed.
THE TRAGEDY OF VINNYTSIA: MATERIALS ON STALIN'S POLICY OF EXTERMINATION IN UKRAINE DURING THE GREAT PURGE (1936-1938)
1989, 265 p., $25.00

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

(обмежена кількість примірників)

OTHER PUBLICATIONS

Любомир Винар — Lubomyr Wynar
ДМИТРО ДОРОШЕНКО, 1882-1951
DMYTRO DOROSHENKO, 1882-1951
41 p. $6.00

Ярослав Пастернак — Jaroslav Paternak
РАННІ СЛОВЯНИ В ІСТОРИЧНИХ, АРХЕОЛОГІЧНИХ
ТА ЛІНҐВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ
RANNI SLOVIANY U ISTORYCHNYKH, ARCHEOLOHICHNYCH
TA LINGVISTYCHNYKH DOSLIDZENNIAKH
150 p. $12.00

Ілля Витанович — Illa Vytanovych
АҐРАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ (1917-1920)
AGRARNA POLITYKA UKRAINS'KYKH URIADIV (1917-1920)
60 p. $12.00

О. Домбровський — O. Dombrowsky
ЛЮБОМИР ВИНАР: ІСТОРИК, ПЕДАГОГ, БІБЛІОГРАФ
LUBOMYR WYNAR: ISTORYK, PEDAHOH, BIBLIOHRAF
70 p. $8.00

Володимир Кубійович — Volodymyr Kubijovych
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА У 1939-1952 pp.
NAUKOVE TOVARYSTVO im. SHEVCHENKA, 1939-1952
30 p. $6.00

Олександер Оглоблин — Olexander Ohloblyn
БЕРЛІНСЬКА МІСІЯ КАПНІСТА 1791 РОКУ
BERLINSKA MISIIA KAPNISTA 1791
21 p. $4.00
ПРЕДКИ МИКОЛИ ГОГОЛЯ
PREDKY MYKOLY HOHOLA
21 p. $4.00

Любомир Винар — Lubomyr Wynar
АВТОБІОГРАФІЯ МИХ. ГРУШЕВСЬКОГО З 1928 Р.
AUTOBIOHRAFIA M. HRUSHEVSKOHO Z 1928
47 p. $7.00
ЮЛІЯН БАЧИНСЬКИЙ — ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК
УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІҐРАЦІЇ
JULIAN BACHYNSKYI — VYDATNYI DOSLIDNYK
UKRAINSKOI EMIGRATSII
16 p. $3.00

Ярослав Пастернак — Jaroslav Pasternak
ВАЖЛИВІ ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
VAZLYVI PROBLEMY ETNOGENZY UKRAINSKOHO NARODU
27 p. $4.50

У 50-И ЛІТТЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО,
(Український Історик, том 21, 1984)
U 50-LITTIA MYKHAILA HRUSHEVSKOHO,
(Ukrainskyi Istoryk, vol. 21, 1984)
320 p. $18.00

ANNUAL SUBSCRIPTION — РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА

Америка/U.S.A.:	$30.00	for individuals
	$35.00	for institutions
Німеччина/Germany:	55	DM
всі інші країни:	$30.00	індивід. передплата
	$35.00	установи

All other subscriptions must be paid in U.S. dollars.

АДРЕСИ ПРЕДСТАВНИКІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Головне Представництво на Европу:
Dr. O. Wintoniak
Postfach 37 02 48
8000 München 37
West Germany

Представництва на США:

Нью-Йорк: Dr. O. Dombrovsky
165-16 Clinton Terrace
Jamaica, New York 11432

Клівленд: Dr. Stephen Wolanyk
4301 Orchard PK Dr.
Cleveland, Ohio 44134

Колорадо: Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Каліфорнія: Mrs. A. Skop
4168 Woodland Dr.
La Mesa, CA 92041

Пенсільванія: Mr. M. Sochotsky
1641 Pin Oak Dr.
Pittsburgh, PA 15237

Балтимор-Вашінґтон: Mr. Petro Wojtowych
5515 Wasena Ave.
Baltimore, MD 21225

Трентон і околиці: Mrs. Daria Kuzyk
54 Floristen Dr.
Trenton, N.J. 08690

Дітройт і Віндзор, Онт.: Mr. A. O. List
2919 Glenwood Ave.
Winsor, Ont. N9E 2X7

Головне Представництво на Канаду:
Mr. Karpo Rohowsky
P.O. Box 95
Etobicoke, Ont.
M9C 4V2

Квебек: Mrs. M. Antonovych
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2

Головне Представництво на Австралію:
Mr. D. Pyrohiw
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne, Australia

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:

"The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240, U.S.A.